Evliyalar Şehri Artvin

Abdulhalim Durma

Yazar Hakkında
1951 Manisa doğumlu. 1976'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünden mezun oldu. Öğretmen olarak Erzurum, Karabük, Afyon-Sandıklı, Manisa-Gördes, ve Amasya-Suluova'da görev yaptı. 2005'te emekliye ayrılan Abdulhalim Durma 'Evliyalar Şehri' adıyla bir kitap dizisi hazırlamaya başladı.
Yazarın ayrıca, 'Din Psikolojisi', 'Kişilik', 'İslam Aleminde Aklın Zevali' ve 'İslami Politik Kültür, Demokrasi ve İnsan Hakları' isimleriyle ebook formatında dört tercümesi, ve Kadı Kızı isimli bir roman çalışması vardır

İÇİNDEKİLER

Artvin (il merkezi) Evliyaları

Ardanuç Evliyaları

Arhavi Evliyaları

Borçka Evliyaları

Hopa Evliyaları

Kemalpaşa Evliyaları

Murgul Evliyaları

Şavşat Evliyaları

Yusufeli Evliyaları

Kaynakça

Artvin (il merkezi) Evliyaları

Artvin'e Gürcüler "Art'uvani, Artavani, Artvini", Ruslar ve Ermeniler "Ardvin", Lazlar ise "Art'vini" demiştir. Fahrettin Kırzıoğlu'na göre ise Türk adı olan "Artun"dan gelmektedir. Bir rivayete göre de İskit beylerinden birinin adı olarak "Artavani" ismini almış, zamanla Artvin'e dönüşmüştür. "Artavani" ismi Ermenice "arta:tarla-van(i):şehir" anlamına gelmektedir. Tarihi kaynaklara bakıldığında Artvin, dahil olduğu bölge Tao-Klarceti adıyla anılırken, Osmanlı dönemine gelindiğinde "Livane" adını alır[1].

Şehir, Çoruh vadisinin sol yamacında meyilli bir arazide kurulmuştur[2]. Tabii yolların birbiriyle düğümlendiği böyle bir noktada yer alan Artvin, kuruluşu pek eski dönemlere inmeyen bir Ortaçağ şehridir. Çevresinde yapılan kazılar, şehrin eski olmayışına karşılık yörede milattan önce 2000 yıllarına ait bazı yerleşmeler bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bölgenin daha sonraları milattan önce IX. yüzyıldan itibaren Urartu Devletinin hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Hz. Osman döneminde İslam topraklarına katılan Artvin çevresi daha sonraları Bizans ve İslam orduları arasında birkaç defa el değiştirdi. Bu el değiştirmeler sırasında, bugünkü Artvin şehrinin nüvesini teşkil eden, Müslüman ordularının akınlarını gözetlemek için Livane Kalesi yapıldı. Artvin ve civarında Selçuklu hakimiyeti 1068 yılından itibaren kurulmaya başladı. Daha sonraları bu bölge bir

1 Gaye KURT. Tarihi Süreçte Artvin. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2022

2 Metin Tuncel. Artvin. TDV İslam Ans. 3. Cilt

süre Gürcülerin eline geçtiyse de sonra tekrar Selçuklu ülkesine katıldı. Selçuklu döneminde Artvin yöresi Azerbaycan Atabegleri idaresinde bir uç beyliği şeklinde idi. XIII. yüzyılda Moğol ve İlhanlı istilalarına uğradıktan sonra XV. yüzyılda Akkoyunlulardan Karayülük Osman Bey Çoruh boylarına kadar ulaştı[3]. Daha sonra da Uzun Hasan bu toprakları Akkoyunlu hakimiyeti altına aldı; fakat mahalli idareciler olan Atabegler yönetimlerine devam ettiler. 1578'de başlayan Osmanlı-İran mücadelesi sırasında bölgedeki Osmanlı hakimiyeti sağlamlaştırıldı ve 1579'da Çıldır eyaletinin teşkilinden sonra da Artvin, bu eyalete bağlanan Livane sancağının merkezi oldu. 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 58. maddesine göre elviye-i selaseye dahil Artvin, Kars ve Ardahan ile beraber Rusya'ya bırakıldı. 8 Şubat 1879'da İstanbul'da imzalanan Muahede-i Kat'iyye'nin 7. maddesine göre üç yıl içinde burada yaşayanların serbestçe göç etmesine izin verildi ve bu maddeye göre birçok Artvinli Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılarak özellikle Kocaeli yarımadasının nüfusu seyrek kesimlerinde yeni kurulan köylere yerleşti. Artvin sancağının 1897 yılında toplam nüfusu 56.140 kişiydi. Bu nüfusun %84'ünü Müslümanlar, %8,5'ini Katolik ve Protestan Ermeniler, %5' ini Ortodoks Ermeniler ve %2'lik kısımı da diğer Ortodoks gruplar oluşturmuştu[4].

---

3 Karayülük Osman Bey (d.? - ö. 1435), Akkoyunlu devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı. Babası Akkoyunlu Türkmen federasyonu lideri olan Kutlu Bey'dir. Babası tarafından bir dönem Kadı Burhaneddin'e rehin bırakılmıştır. Daha sonra Ergani taraflarının yönetimine getirildi. Babasının 1388 yılında ölümünden sonra abisi Ahmed Bey'in himayesinde Anadolu'da faaliyetlerde bulundu.

4 Gaye KURT. Tarihi Süreçte Artvin. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2022

Artvin'de, 1835 yılında dört (Çarşı, Dere, Orta Cami, Korzul) mahalle bulunmakta idi[5]. Bu mahallelerden, bugün de aynı isimle varlığını sürdüren Çarşı Mahallesi eski yerleşimin merkezini oluşturmaktadır. Çarşı Mahallesinde, bitişik nizamlı yapıların oluşturduğu sıkışık bir doku görülmektedir. Bu mahallelerin her birinde birer cami bulunmakta idi: Korzul Mahallesi'nde Salih Bey Camii (1792), Çarşı Mahallesi'nde Çarşı Camii (1862), Orta Mahalle'de Orta Camii (1783 sonrası), Dere Mahallesi'nde Hasan Beşe Camii.

28 Ağustos 1856 yılında Artvin'de büyük bir yangın çıktı ve kent merkezindeki yapılar büyük tahribata uğradı[6]. Bu yangında dört ekmek fırını, yedi kahvehane, 240 dükkan ve mağaza, merkezde bulunan bir cami, 27 odalı medrese, iki han ve hamam, 11 hane yandı. 31 Ağustos 1856 tarihli belgeye göre yanan medrese ve caminin yapılması için 400.000 kuruşa ihtiyacın olduğu ifade edilmekteydi.

1869 tarihli Trabzon Salnamesinde Lazistan sancağına bağlı Livana kazasında 378 gayrimüslim hanesi ve 308 Ermeni, 1261 Katolik erkek olduğu belirtilmektedir[7]. Ayrıca 80 öğrencili bir Ermeni okulu, 300 öğrencili dört Katolik okulu, 14 rahip, dört kilise olduğu kaydedilmekteydi. 1870 salnamesinin verileri aktarılırken dört Ermeni kilisesi olduğu zikredilir. Aynı bilgi 1873 ve 1876 Trabzon Salnamelerinde tekrarlanır. Aynı salnameye göre Arhavi'de üç Rum kilisesi vardır. 1873 Erzurum Salnamesine göre, o zamanlar Çıldır sancağına bağlı olan Ardanuç kazasında 549, Şavşat kazasında ise 647 Hristiyan

5 Doğukan Demirel. Artvin'de Rus Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üni. Bursa. 2020

6 Doğukan Demirel. Artvin'de Rus Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üni. Bursa. 2020

7 Cemil Aksu. Artvin Ermenilerine Ne Oldu?

erkek nüfusu yaşamaktadır. Ardanuç'ta dört kilise, dört Hristiyan ilkokulu, Şavşat'ta üç Hristiyan ilkokulu olduğu bu salnameden aktarılan bilgiler arasında yer alır. 1877 yılına ait Trabzon Salnamesinde de Livana'daki Katolik-Ermeni toplam erkek nüfusu 1549 (Müslüman-gayrimüslim toplam erkek nüfus sayısı 16.036) olarak verilmektedir.

1894 yılı Artvin'inde, çoğunluğu Türk ve Ermenilerden oluşan 5.900 nüfus yaşamaktadır. Dokuz Ermeni-Katolik kilisesi ile bu kiliselere bağlı, dördü kız, üçü erkek okulu olmak üzere yedi Katolik okulu vardır. Bu okullar,"Artvin ve havalisi"ndedir. Vital Cuinet'e göre 1891 yılında Kiskim'de (Yusufeli) 23.929 Müslim, 5.954 Ermeni sakin ve 68 başka boylar yaşamaktaydı. Bu Müslim sakinler arasında Türkler, zorla İslamlaşmış/Türkleşmiş olan Ermeniler ve Lazlar da yer almaktaydı.

Hristiyanlığın Artvin çevresinde ilk olarak Havari Andreas[8] tarafından yayılmaya başlandığı kabul edilmektedir[9]. Ancak yöredeki araştırmalardan anlaşılmaktadır ki, IV. yüzyıl öncesinde dini mimari açıdan örnek gösterebileceğimiz bir yapıya rastlanmamıştır. IV. yüzyıl sonrasında, kilise

8 Kilise, elinde incil ya da parşömen tutan uzun ak saçlı ve sakallı yaşlı bir adam simgesiyle Andreas'ın İskitya'da vaaz verdiğini söylemektedir. Kiev'e kadar Karadeniz ve Dinyeper nehri boyunca vaaz verdiği ve oradan Novgorod'a gittiği düşünülüyor. Böylece Ukrayna, Romanya ve Rusya'nın koruyucu azizi olmuş oldu. Bir başka kaynakta ise, Andreas'ın, Trakya'da vaaz verdiği bahsedilmektedir. Diğer taraftan, VIII. yüzyılda Rahip Grigol Khandzta'nın Artvin'e gelerek eski manastırları canlandırıp, yeni manastırlar inşa etmesinin bölgenin mimari üslubunu oluşturmasını sağladığı kabul edilir.

9 Muhammed Enes Canöz. Artvin'deki bir grup Orta Çağ Bagratlı Dönemi Kilise Mimarisinde Bizams Etkileri. Yüksek Lisans Tezi. 19 Mayıs Üni. Samsun. 2019

mimarisinin Gürcülere ait coğrafyalarda kendi içerisinde farklılıklar taşıdığı ve bu dönemdeki kiliselerin ahşap malzemelerle inşa edildikleri, V. yüzyıldan sonra ise taş malzemeye geçildiği izlenmektedir. Kuruluşundan itibaren Bizans İmparatorluğu ile mücadele içinde olan Osmanlı Devletinin erken devir yapıları incelendiğinde malzeme ve üslupta benzerlik olduğu görülür[10]. İki farklı dine mensup halkın birbirleri ile etkileşiminin kümbetlerle kilise yapılarında mimariye nasıl yansıdığı görülmektedir. Tao-Klarceti bölgesindeki kilise kasnakları ile kümbet gövdelerinin form olarak benzerliği en dikkat çekici noktadır.

Diğer taraftan, Artvin'de birçok manastır ve kilise yapısının taş süsleme işçiliği konusunda fakir olduğu görülür. Bu dönemde bölgede yapılan manastır ve kiliselerin zor şartlar ve ekonomik yetersizliklerden dolayı, esasen yöreden sağlanmış malzemelerle inşa edilmesi ve bunların düzgün olmayan yüzeylerinin de taş süsleme işçiliğine elverişsizliği ile açıklanabilir[11]. Yine de, tarihi kültürel mimari taş süsleme işçiliğinde, farklı kültürler arası etkileşim dikkati çeker.

Artvin işgal altında bulunduğu yıllarda Rusya idari teşkilatı birimlerinden Kars oblastı içinde yer aldı[12]. 16 Mart

10 Gülseda Tiryaki. Anadolu'da 9-13.Yüzyıla Tarihlenen Selçuklu Türbeleri İle Bazı Gürcü Kiliselerinin Yüksek Kasnaklı Örtü Sistemleri Hakkında Tespitleri: Kars-Erzurum-Ahlat Ve Artvin Örneği. Yüksek Lisans Tezi. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi. 2019

11 Tahsin Korkut. Artvin'deki İşhan Ve Cevizli (Tbeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri. Yüksek Lisans Tezi. Van-2010

12 Oblast eyalet ve bölge anlamına gelmektedir. SSCB döneminde önemli bir yere sahip bu yerleşim birimleri özerk cumhuriyet kavramından sonra gelirdi. Sovyet meclisinde oblastlar da temsil edilirdi.

1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasıyla Artvin ve çevresi anavatana yeniden kavuşunca önce dört buçuk ay müddetle Ardahan sancağına bağlandı[13]. Artvin sancağı kurulunca da Artvin şehri bu yeni sancağın merkezi oldu. 17 Şubat 1956 tarihinde çıkarılan kanunla Artvin'in merkez olduğu ile verilen Çoruh adı kaldırıldı ve ilin adı merkezi gibi Artvin haline getirildi.

Şehirde tarihi eser olarak, Çarşı mahallesinde 1861 yılında inşa edilip 1953'te yeniden yaptırılan Çarşı (Merkez) Camii, I. Dünya Savaşı'nda Ermeniler tarafından yıkılan Orta mahalledeki Orta Cami, Çayağzı mahallesindeki 1792 tarihli, Livane sancak beylerinden Salih Bey'in yaptırdığı Çayağzı Camii ve Dere mahallesinde bulunan eski bir caminin yerinde 1921'de yeniden inşa ettirilen Balcıoğlu Camii ile Çarşı Hamamı sayılabilir. Diyanet İşleri Başkanlığına ait 1990 yılı istatistiklerine göre Artvin'de il ve ilçe merkezlerinde 60, bucak ve köylerde 535 olmak üzere toplam 595 cami bulunmaktadır. Artvin şehir merkezindeki cami sayısı ise on ikidir.

Muvahhid Zeki Artvin'in işgal döneminde önemli ölçüde Türk-İslam eserini kaybettiğini dile getirir[14]. Orta Mahallede Ermeniler tarafından tahrip edilen bir cami ile eski adıyla Kozul Mahallesindc yer alan küçük bir caminin de yakıldığını vurgular. Çarşı Camiinin de tahrip olduğunu, bunun Cumhuriyetin ilk yıllarında yeniden onarıldığını vurgulamaktadır. İşgal döneminde Ruslar tarafından yapılan bina ve dini yapılardan bir kısmı ile Ermeniler tarafından

13 Yücel Şimşek Çelik. I. Dünya Savaşından Milli Mücadeleye Artvin (1914-1921). Yüksek Lisans Tezi. Kafkas Üni. Kars. 2011

14 Rahmi ÇİÇEK. Cumhuriyetin İlk Yluarında Artvin Viuayetinin Sosyo-Ekonomik Durumu

yapılan kiliselerin I. Dünya Savaşı sonrasında tahrip olduklarını ve şehrin yeniden inşasının gerekliliğine dikkati çeker.

Artvin Vilayetinde 1927'lerde Cumhuriyet Halk Fırkası, Ticaret Odası, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Türk Ocağı, Tayyare Cemiyeti ve Muallimler Birliği ve Türk Ocakları tarafından açılan bir de kütüphane bulunmaktadır[15]. Şehir dahilinde bu tarihlerde çay bahçesi ve çocukların oyun oynayabilecekleri oyun alanlarının bulunmadığı bilinmektedir. Muvahhid Zeki, 1926 yılında 11 adet motorlu aracın bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan birisi Valiliğe ait olup 1925 yılında alınan otomobildir. İki araç ise Kırzade Servet Bey'e aittir. Bunlardan biri otomobil, diğeri ise kamyonettir. İki araç ise Kuvarshan Bakır Fabrikası'na ait olup yedi kişi taşıma kapasitesine sahiptir. 4 kamyon ve 2 benzin ve mazot taşıyan araç olmak üzere 6 araç da yine Kuvarshan Bakır Fabrikası işletmesine aittir.

Artvin Vilayeti Rus yönetimi altına girdikten sonra burada Ruslar tarafından yapılan araştırmalar sonunda bulunan bakır madeni ve bakır işletmeciliği, vilayetin temel sanayi faaliyetlerinden biri haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminin başlarında bölgede bulunan bakır madeni ocaklarından çıkartılan bakırın işlenildiği üç fabrika bulunmaktadır. Kuvarshan Bakır Fabrikası, Murgul Bakır Fabrikası, Hod Bakır Madeni Fabrikası (Cumhuriyet döneminde tamamen tahrip olan fabrika tekrar işletmeye açılamamıştır).

Livana Kalesi, İtliyet Kalesi, Okumuşlar Kalesi, Sarıbudak Kalesi, Sinkot Kalesi, Yukarı Maden Köyü Kalesi il merkezi sınırları içinde yer alan kalelerdir[16].

---

15 Çiçek, agm

16 Özlem ALKAN. Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin. Doktora Tezi. Atatürk Üni. 2019

Berta Köprüsü, Artvin'in Merkez ilçesinde yer alan üç gözlü sade bir köprüdür. 64.20 metre uzunluğundaki köprünün yüksekliği 7.3 metre, ortalama genişliği 5 metredir. Kesme taştan inşa edilmiş olan köprü, Çoruh'a akan Berta Deresinin üzerine, Artvin-Şavşat yolunun 21. kilometresinde inşa edilmiştir. Köprünün 93 Harbi'nden önce, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Bölgede hem üç gözlü hem de düz olan tek köprüdür. Berta Köprüsü'nün gözlerinin genişliği 9.15 metre, yüksekliği 3.3 metredir[17].

1869 tarihli Trabzon Salnamesine göre Livane kazasında, 2.359 öğrenciden oluşan 124 İslam Mektebi vardır. Bunun yanı sıra 14 rahip, 4 kilise, 10 müderris, 113 hatip, 115 imam, 18 mescit, 115 cami ve 84 öğrenciden oluşan 7 ilmiye medresesi yer almaktaydı[18].

Artvin ilinin merkez ilçesine bağlı Zeytinlik (Sirya) köyünde XIX. yüzyılın ortalarında inşa edilen cami, harime girişi sağlayan taçkapı üzerindeki Arapça kitabesine göre 1856 yılında Saliha Hanım tarafından yaptırılmıştır[19]. Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir arsa üzerinde bulunan caminin ana mekanı dıştan 13 × 12,50 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir ve örtüsü kırma çatılıdır. Doğu ve batı cephesi alttaki pencere seviyesini, üstteki mahfil katının başlangıç kısmını teşkil eden iki yatay hatılla belirlenmiştir. Altta iki, üstte dikdörtgen formlu üç pencere mevcuttur. Genel düzenlemesi doğu cephesiyle aynı olan güney cephesindeki alt pencereler

17 https://tr.wikipedia.org/wiki/Berta_Köprüsü

18 Özten Biton. Artvin Eğitim Tarihi (1923-2015). Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2018

19 Osman Aytekin. Zeytinlik Camii ve Türbeleri. TDV İslam Ans. Cilt 44

köşelere çekilmiştir. Kuzey cephesi ahşap dikmelerle taşınan ve üstü ana mekanla ortak çatı ile örtülen son cemaat yeri iki katlı olarak düzenlenmiştir. Ceviz ağacından süslemeli iki kanatlı taçkapı üç yandan paralel ve zikzak olarak devam eden bir profille çevrelenmiştir. Basık kemerli kapı açıklığı üstte iki kademeli sivri kemerle kuşatılmış olup kemerin kilit taşı üzerinde bir kitabe, kapının üst profili ile sivri kemer arasında ikinci kitabe mevcuttur.

Taçkapıdan sonra girilen harimin etrafında "U" şeklinde ahşap mahfil katı bulunmaktadır. Üç yöndeki mahfil eteğinin üzerinde yöresel işçilikli ahşap korkuluklar vardır. Mihrap, etrafı silmelerle dikdörtgen çerçeveli, yarım daire formlu niş şeklindedir ve ortası daha büyük beş dilimli kemer biçiminde sonlanan kavsara ile örtülmüştür. Köşelerde birer kabara yer alırken mihrabın üst kısmında dikdörtgen çerçeve içine alınmış, üç satırdan oluşan al-i İmran sûresinin 37. ayetinin bir kısmı yazılmıştır. Taş mihrap sıvanarak boyandığı için özgün durumunu yitirmiştir. Ceviz ağacından orijinal minber de yuvarlak kemerli kapı açıklığına sahiptir. Harimin ahşap tavanı mahfil bölümlerinde düz, ana mekanda ise piramidal ahşap geçmelerle tayin edilen üç kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir. Kuzeydoğu köşesinde yer alan ve 1970'li yıllarda yapılan minare kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Eroğul tezinde caminin Aşağı ve Yukarı türbelerden sökülmüş olan taşlarla inşa edilmiş olduğunu kaydeder[20].

Aşağı Türbe, Artvin merkeze bağlı Zeytinlik (eski adı Sirya) köyünde yer alan iki tarihi türbeden birisidir[21]. Türbe, Zeytinlik köyünün karşısında, Çoruh Nehri'nin kıyısındaki

20 Yasemin Eroğul. Doğu Karadeniz Bölgesindeki (Merkez Artvin ve İlçeleri) Yapılarda Bulunan Kalem İşi Bezeme Sanatı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1993

zeytinliğin kenarında inşa edilmiştir. Çoruh ırmağının karşı kıyısında geliri Derinköy Camiine ait olan düz bir vakıf arazisinin içinde bulunmaktadır. Altta kriptası olmak üzere tek kattan meydana gelen türbe, dıştan 7.90x7.82 m ölçülerinde kare plana sahiptir. Türbe üstünde ya da kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Bu sebeple kimler tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yöre halkının nesilden nesile aktardığı bilgiye göre, Selçuklular ile o dönemde çevreye hakim olan Gürcüler arasında bu mevkide bir çatışma olduğu ve bu esnada şehit düşen iki Müslüman komutan için daha sonra bu türbe ve Yukarı Türbenin yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir. Bu bilgilerin yanı sıra türbede kullanılan malzeme, teknik, plan ve strüktür özellikleri yönünden Selçuklu türbelerine olan benzerlikleri de dikkate alındığında, yapı, muhtemelen 13. yüzyılda yöreye kısmen hakim olan Saltuklar tarafından yaptırılmış olmalıdır. Artvin çevresinde Selçuklu yerleşmesine tanıklık etmesi açısından önem taşıyan türbe, bir süre ot yığınlarının konulduğu samanlık olarak kullanılmıştır. Türbenin

21 Muvahhid Zeki'nin verdiği bilgiye göre, Çoruh Nehrinde Artvin ile Batum arasında ulaşım ve nakliye amacıyla yapılan kayık seferlerinin iskelelerinden biri Sirya'da yer alıyordu. Buradan altı düz kayıklarla Borçka ve Batum'a seferler yapılıyordu. Ayrıca dışarı satmak için zeytin, hurma, üzüm ve ceviz yetiştiriliyordu. Üzümden cevizli sucuk ve şarap imal ediliyordu. Yıllık olarak yaklaşık 25.000 kilogram zeytin, yaklaşık 25.000 kilogram üzüm elde ediliyordu. Şarap ev imalatı biçimde yapılıyordu. "Sirya" markasıyla şarap imalatı yakın tarihlere kadar devam etmiştir. Bunların yanı sıra yerleşimde ev tezgahlarında küçük çaplı dokumacılık da yapılıyordu. Peştamal, yatak çarşafı, peşkir ve şal gibi dokumalar Ardahan, Şavşat ve Kars'ta satılıyor, onların yerine de yerleşimde yeteri kadar yetiştirilemeyen buğday ve mısır alınıyordu.

düzgün kesme taş kaplamaları, 1857 yılında inşa edilen Zeytinlik Merkez Camisi'nde kullanılmak üzere tümüyle sökülmüştür.

Cephelerinde ve iç mekanda herhangi bir süslemesi yoktur. Ancak Zeytinlik Camii'nin cephelerine devşirme malzeme olarak yerleştirilen yıldız ve geometrik şekilli taş süslemeler muhtemelen buradan götürülmüştür. Cephe duvarları yaklaşık 90 cm kalınlığında dolgu duvar tekniğinde, kireç harçla örülmüştür. Cephe kaplamalarının tümüyle düzgün kesme taş olduğu, Zeytinlik Camiine götürülen ve burada kullanılan malzemeden anlaşılmaktadır. Kubbesi tuğladandır. Ziyaretgah kısmının altındaki kripta olarak adlandırılan mezar odasına ilişkin bilgiler 2011'de yapılan kazılar sonucu netlik kazanmıştır. Bu kazılarda bu mekanın batısında mezar odasına iniş sağlayan merdiven bulunmuştur. 12. Yüzyıla ait Zeytinlik köyü aşağı türbe (kümbet) ilgili kurumların uzun süre ilgisiz ve daha sonra da geç kalmalarıyla projeleri yetişmediğinden sözü edilen kazının ardından kısa bir süre sonra konservasyon projesi uygulanamadan 2012 yılında sular altında kaldı[22].

Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe Aşağı Türbe'nin yaklaşık 500 m. güneybatısında Çoruh ırmağından başlayarak yükselen engebeli vakıf arazisinin zirvesinde bulunmaktadır ve tarihi belirlenemeyen yapı Aşağı Türbe ile benzerlik göstermektedir. Muhtemelen bu türbe de XIII. yüzyıl Saltuklu eseridir. Altta kriptası olan türbe kare planlıdır ve üzeri tuğladan örülmüş, yuvarlak kemerli tromplarla geçişi sağlanan kubbe ile örtülüdür. Kuzey cephesinin ortasında yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu kapı, her iki yanda da birer pencere vardır. Doğu ve batı cephesinde birer pencere yer almakla birlikte bu yönlerde kubbe eteğinde oval formlu birer pencere daha mevcuttur. Kapı ve pencerelerin formları bozulmuştur. Türbenin iç mekanı 6,90 × 6,85 m. ölçüsünde kare plana sahiptir.

22 Seyfi BAŞKAN. Artvin Deriner Barajı Suları Altında Kalan Bazı Tescilli Tarihi Yapıların Koruma ve Sürdürülebilirlik Uygulamaları

Mekanın orta yerindeki tabanın altında güney-kuzey doğrultusunda 4,40 m. eninde, 6 m. boyunda dikdörtgen planlı kripta bulunmaktadır. Kuzey kısmı harap olan kriptanın içi moloz taşla dolmuştur; kuzeybatı köşesinden içine inişi sağlayan taş basamaklı merdiveni vardır. Kripta tuğladan beşik tonoz örtülüdür. Güneyde basit işçilikli ve yarım yuvarlak nişli mihrap yer almaktadır. Trompların arasındaki duvar yüzeyleri bu seviyedeki sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir. Cephe kaplamalarının tamamıyla düzgün kesme taş olduğu ve Zeytinlik Camii'nde kullanılmak üzere bunların da yerlerinden söküldüğü tahmin edilmektedir. Yakın zamanda onarım görmeyen cami orijinalliğini muhafaza ederek işlevini sürdürürken kaplamaları sökülmüş olan her iki türbe kendi kaderleriyle başbaşa ayakta durmaktaydı.

2013'te, Çoruh nehri üzerine yapılan Deriner Barajının su tutmasının ardından Zeytinlik köyü sular altında kaldı. Deriner Barajı Kültür ve Tabiat Varlıkları Korunması kapsamında DSİ tarafından köyde bulunan asırlık tarihi cami ve iki adet türbe köyün üst bölümünde aslına uygun şekilde yeniden inşa edildi[23]. Caminin su altında kalmadan önce sökülen iç kısmında bulunan, dönemin ahşap ve taş işçiliğini yansıtan mihrap, minber, tavan kaplamaları, süslemeler, korkuluklar ve yapıldığı döneme ait bilgiler içeren dış cephedeki taşlar ile dış kapısı, aslına uygun inşa edildi. Dış ve iç mekanları tamamlanan caminin minare ve çevre düzenlenmesi çalışmaları hızla devam ediyor.

Kalburlu Camii Artvin Merkez ilçeye bağlı Kalburlu Köyünün Cami Mahallesinde bulunmaktadır. Cümle kapısı üzerine sonradan konan levhaya göre 1835 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Cami, mahalleye ulaşımı sağlayan patika yollarla batı ve güney yönlerinden çevrelenmiş olup mevcut arazinin meyilli olmasından dolayı, güneyine yakın zamanda istinat duvarı çekilerek, içinde meyve ağaçlarından oluşan

23 BAŞKAN, agm

demir çitlerle çevrelenmiş bir bahçe elde edilmiştir. Yapı içten 8.15x7.40 m. ölçülerinde kareye yakın planlı, tek katlı, tek minareli, son cemaat yeri olmayan, kırma çatılı ve oluklu kiremit örtülü içten ve dıştan sıvanmış olup cephe duvarları taş, iç donanımı ise ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Deriner Barajı sebebi ile sular altında kaldı.

Oruçlu köyü camii, Ali Hamza oğlu İsmail tarafından kesme ve moloz taş kullanılarak 1909 yılında inşa edilmiştir[24].

Oruçlu köyü gümrük binası, o dönemde köy Rus işgalcileri ile Osmanlı Devleti arasında sınırı teşkil etmesi nedeniyle, 1900'lü yılların başında Rus işgali devresinde inşa edilmiştir. Büyük oranda ahşap malzeme kullanılarak inşa edilen bina, daha sonraki süreçte köylüler tarafından farklı amaçlarla (konak, depo, şarap ve zeytinyağı imalathanesi) kullanılmıştır. Her iki kültürel miras da, köyün yeni yerleşim yerine taşınmış ve aslına uygun bir biçimde yeniden inşa edilmiştir[25].

Çayağzı Camisi, Artvin merkeze bağlı Çayağzı (Korzul) Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1792 yılında Livane (Artvin) sancak beylerinden biri olan Salih Bey tarafından yaptırılmıştır. Bundan dolayı camiye Salih Bey Camisi de denir. Son cemaat yeri sonradan eklenmiştir. Yapı 1980'li yıllarda "Cami Yaptırma Derneği" tarafından restore edilmiş olup, günümüzde işlevini sürdürmektedir. Öğretmen Okulu Sokak'ta yer alan yapı, bodrum katı üzerinde yükselmekte olup, kuzeyinde sonradan eklenmiş olan son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minare, batı cephesinde yakın zamanda inşa edilen üç katlı betonarme Kuran Kursu binası, doğu yönünde ise şadırvanının yanı sıra kuzeybatı yönünde tarihi çeşmesi yer almaktadır. Cami, kareye yakın

24 Yasemin Eroğul. Doğu Karadeniz Bölgesindeki (Merkez Artvin ve İlçeleri) Yapılarda Bulunan Kalem İşi Bezeme Sanatı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1993

25 Baraj Yapımı Nedeniyle Yeri Değiştirilen Yerleşmelere Örnek: Oruçlu Ve Zeytinlik Köyleri (Artvin)Fatih ORHAN*Yaşar GÖK

plana sahiptir. Yapının cepheleri oldukça sade tutulmuştur. Ne var ki, dıştan bakıldığında tarihi değeri olduğu anlaşılmakla birlikte, yapılan onarımlarla orijinal dokuya uyulmuş olsa da iç mekan hayli farklılaşmıştır**.**

Tarihi çeşme Artvin Merkez Çayağzı Mahallesi Salihbey Camii yanında bulunmaktadır. 1810 yılında Sait Bey tarafından yaptırılmıştır. Çeşme, Salih Bey Camii'nin kuzeybatı köşesinde, yakın tarihte inşa edilmiş olan üç katlı Kur'an Kursunun bitişiğinde yer almakta olup, günümüzde üstten ve yandan kapatılarak orijinal durumu bozulmuştur. Düz bir zemin üzerine inşa edilen yapı dıştan 3.30x2.30 m. ölçülerinde, dikdörtgen bir kütleden oluşmaktadır. Üstü beton tabla ile koruma altına alınan çeşme, doğuya bakmaktadır. Güney yanı Kur'an Kursunun alt kat cephesiyle çevrilirken, kuzey kısmının tabanı, buranın bitişiğinde bulunan üç basamakla kapatılmıştır. Ön yüzeyinde 2.45 m. eninde ve 0.20 m. derinliğinde sivri kemerle vurgulanan çeşmenin tabanındaki yalak kısmı sonradan betonla kapatılmıştır. Herhangi bir süsleme bulunmayan çeşme, moloz yığma duvar üzerine, düzgün kesmetaş kaplama şeklinde inşa edilmiştir. Ayrıca kemerin yan yüzeylerinde moloz taş kullanılmıştır. Orijinal musluk bozulmuştur, bunun yerine sonradan su tesisatı eklenmiştir, ancak bu da çalışmamaktadır. Kitabe hariç, yüzeyi badanalanmıştır. Tipik bir Osmanlı çeşmesidir. Günümüzde işlemeyen çeşme, Çelebi Efendi Çeşmesine benzemektedir. Bu iki çeşmenin yanısıra Ardanuç ilçesi Aydın Köyü'nde ve Hopa ilçesi Merkez Kuledibi Mahallesi'nde de birer adet geç Osmanlı dönemine ait çeşmeler bulunmaktadır.

Ardanuç Evliyaları

Urartular, Kimmerler, Sakalar, İberler, Bizanslılar, Araplar, Bağratlılar, Moğollar, İlhanlılar, Atabekler, Selçuklular, Karakoyunlular idareleri altında kalan Ardanuç, bu medeniyetlerin bir çoğunun bölgedeki egemenlik merkezi durumunda olmuştur[26]. 1551 yılında Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa tarafından fethedilerek, Osmanlı egemenliği altına alman Ardanuç, Osmanlının sancak merkezlerinden biri oldu. 1828 yılında Çıldır Sancağı içinde kalan Ardanuç, 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı idaresinden çıkarılarak Rusya'ya geçti. I. Dünya Savaşında, kısa bir süre için tekrar Osmanlı egemenliğine geçen Ardanuç, 1915'in ilk aylarında yeniden Rusya'ya bağlandı. 1917 Ekim Devriminden sonra imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Sovyet Rusya'dan ayrılan Ardanuç, Mondros Mütarekesinin ardından İngilizlerin, daha sonra da Gürcülerin işgaline uğradı. Gürcülerin 1921 yılı şubatında çekilmeyi kabul etmesinden sonra, kesin olarak Türkiye sınırlan içinde kaldı (23 Şubat 1921).

Osmanlı sayım defterlerinde, Ardanuç "Rıbat-ı Ardanuç" köyü adıyla geçmektedir. Bu dönemlerde Ardanuç'a bağlı 59 köy bulunmakta idi. Ardanuç sancak merkezi ve köylerindeki toplam hane sayısı 2180 civarında olup, yaklaşık 6550 kişi yaşamakta idi. Ardanuç, 1873 Erzurum Salnamesi'nde Çıldır Sancağına bağlı bir kaza konumundaydı. Bu tarihli salnameye göre 51 köye sahip bulunmaktaydı. Toplam nüfus miktarı 5.762 olarak tespit edilen nüfusun 5.213'ü Müslüman, 549'u ise Hristiyan idi. Aynı salnamede, Ardanuç kazasında 112 dükkan, 35 cami ve mescit, 30 medrese, 4 kilise, 3 han, 1 hamam, 33 İslam ilkokulu ve 4 Hristiyan ilkokulu tespit edilmiştir. Söz konusu rakamlar, nüfus miktarı hakkında bilgi

---

26 Mehmet Tuncer Rızvanoğlu. Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2003

verdiği gibi, nüfusun o dönemdeki sosyo-kültürel özellikleri ile, ekonomik faaliyetleri hakkında da az da olsa fikir yürütebilmemize imkan tanımaktadır. Ardanuç ve çevresi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)' ne kadar Erzurum vilayetinin Çıldır Sancağı (merkezi Ahıska)'na bağlı bir kaza merkezi idi. Savaş sonunda imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı karşılığı olarak Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Bayazıt'ı terk ediyordu. Çıldır Sancağı içerisinde yer alan Ardanuç da söz konusu madde kapsamına girmiş oldu. Daha sonra 8 Şubat 1879'da İstanbul'da imzalanan *Muahade-i Kat'iyye'nin l.* Maddesine göre 3 yıl içerisinde buralarda yaşayanların serbestçe göç etmelerine izin verildi ve bu maddeye göre birçok Artvinli ve Ardanuçlu çeşitli yörelere dağıldı. Özellikle Kocaeli yarımadasının nüfusu seyrek kesimlerinde yeni kurulan köylere yerleştiler. Kesin bir rakam belirtilmemekle birlikte, Türkiye'nin birçok yerine dağılmış çok sayıdaki bölge halkının bulunmasında hiç şüphe yok ki, bu "izinli göç" ile gidenlerin payı büyüktür. Böylece 1880'li yıllarda Rusya'ya bağlanan Artvin ve çevresinin nüfusunda önemli ölçüde azalma olduğu söylenebilir. Berlin Antlaşması ile (1878) Rusya'ya bırakılan Artvin, Batum vilayetine bağlı bir sancak durumunda idi. Artvin Sancağı, 3 kazadan meydana geliyordu. Bunlar Merkez kazası (Artvin), Ardanuç kazası ve Şavşat (imerhev) kazası idi. Ardanuç 1878-1921 yılları arasında, Rusya'ya bağlı Artvin Sancağının bir kazası durumunda kaldı. Gerçi bu dönem içerisinde Rusya ile imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile yeniden Osmanlı topraklarına katılmış ise de, Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra yeniden işgal altında kalmıştır. Gümrü zaferinden sonra. TBMM'nin Gürcistan Hükümetine verdiği nota ile bölge işgalden arındırılmış ve 7 Mart 1921 günü TBMM kuvvetleri Ardanuç'a gelerek yönetimi devralmıştır. Çoğunluğunu Müslüman halkın meydana getirdiği bu bölgede, özellikle 1915-1916 yıllarında önemli miktarlarda nüfus azalması meydana gelmiş olmalıdır.

Çünkü 1915 yılının kış mevsiminde azınlıkların, özellikle de Ermenilerin çağrısı üzerine Artvin'e gelen bir Rus soruşturma komisyonu, pek çok kişiyi direnişten ve Ermenilere karşı kıyım düzenlemekten suçlu bularak cezalandırmıştır. Yüzlerce kişi idam edilmiş, ağır hapis cezasına çarptırılmış ya da Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Diğer taraftan 1915 çatışmaları hasat dönemlerinde de sürdüğünden, köylüler ürününü toplama ve değerlendirme imkanı bulamamıştır. Bu durum 1916 yılında büyük bir açlığa yol açmıştır. Sonuçta bölge halkı arka arkaya gelen bu yıkıma daha fazla dayanamayarak kitle halinde Anadolu içlerine doğru göç etmeye başlamıştır. Bölgede *kaça kaç* olayı olarak bilinen bu göç nedeniyle pek çok ev dağılmıştır. Ardanuç ve çevresi, tarihi devirler içerisinde çeşitli savaşlar, göçler ve istilalara maruz kalmıştır. Bu gibi sebeplerden dolayı bölge nüfusu tarih içerisinde büyük değişiklikler yaşamıştır. Bu değişimler nüfus miktarı üzerinde etkili olabildiği gibi, nüfusun sosyo-kültürel ve ekonomik özelliklerini de etkilemiş olmalıdır. Çıldır eyaletine bağlı olan Ardanuç sancağında 1835 tarihinde yapılan nüfus sayımında Ardanuç merkez ve köylerinin Müslüman ve Gayrimüslim nüfus sayımları yapılmıştır[27]. Ardanuç Kal'ası olmak üzere toplam 48 yerleşim yerinin erkek nüfusuna yer verilmiştir. Çalışmada yer alan bazı köyler bugünkü Ardanuç belediye sınırları içerisinde bulunmayabilir. Bu bölgede nüfus sayımı yapılırken sayımın genel amaçları olan askere alma ve vergilendirme esasına uygun olarak Müslüman, Ermeni ve Kıptiler ayrı defterlere yazılmıştır. Bu çalışmada nüfus sayımında yer alan verilerden hareketle defterlerde başta hane reisi olmak üzere hanede çalışan veya çalışabilir durumdaki nüfusun fiziksel özellikleri, mesleği, vergilendirme durumu ve yaşı gibi bazı verilerden yola çıkarak değerlendirmeler yapılmıştır. Verilere göre bölgede Müslümanlar, Ermeniler ve az da olsa Kıptilerin yaşadığı görülmektedir. Bölgede

27 Faruk TAŞKIN-Ali İrfan KAYA. 1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı

Müslümanlar önemli oranda çoğunluğu oluşturmaktadır. Müslüman kesim daha çok köylerde ikamet ederken, Ermenilerin Ardanuç merkez ve Danzut köyünde yaşadıkları bilinmektedir. Müslüman nüfus içerisinde sayılan Ahıshavilerin Ardanuç merkez ve bazı köylerde kayıtlarına rastlanmaktadır. Aynı şekilde Kıpti kesimi de Ardanuç merkezde ikamet etmektedir. Köylerde yapılan sayımlarda Kıpti kesim bulunmamaktadır. Nüfus defterlerinde bölgenin ekonomisine dair az çok bilgiler de elde edilmektedir. Köylerde tarım ve hayvancılık yapılırken, bazı meslek guruplarının sancak merkezinde toplandığı görülmektedir. Kayıtlardan Müslümanların askeri birliklerde ve kamuda görev yaptıklarına dair veriler de bulunmaktadır. Türk-İslam nüfusunun yazıldığı defterlerde İslam büyüklerinin isimlerinin isim verme geleneğinde sıklıkla başvurulan bir gelenek olduğu görülür. Yine aile büyüklerinin isimlerini yeni doğan çocuklara verilmesi çokça rastlanan bir durumdur. Böyle bir geleneğin Gayrimüslimlerde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların genellikle tarımla uğraştıkları görülmektedir. Ancak Ardanuç merkezde yaşayan Ahıshavilerin bazı aileleri esnaflık yapmaktadır. Gelir durumu yüksek olan Müslümanların köle sahibi oldukları da görülmektedir. Yine bazı ailelerin hizmetkarlarının da bulunduğu kayıtlarda yer almaktadır. Gayrimüslim nüfusun, özellikle Ardanuç merkezde ikamet edenlerin esnaflıkla uğraştıkları ve bazı meslekleri icra ettiği görülmektedir. Vergilendirme kayıtlarında çoğunluğun orta gelir gurubuna dahil oldukları anlaşılmaktadır.

Ardanuç (Gevhernik) Kalesi Ardanuç ilçesi, Adakale mevkiinde yer almaktadır. Kalenin ilk yapılaşması milattan önceki dönemlerde başlamıştır. Burası Bagratlı Krallığı, Çıldır Atabekleri ve Osmanlıların yönetim yeri olarak kullanılmıştır. Yöredeki en önemli kalelerden birisi olup iç kalesi ve etrafı

surlarla çevrili şehir yapısıyla tek örnektir[28]. Kaleyle alakalı Nazar efsanesinde şunlar aktarılmaktadır[29]: *Ardanuç Kalesi eskiden çok muhkem bir kaleydi. Büyük bir kayanın üstüne oturan kale sapasağlam idi. Kalede oturan Müslüman Türk beyi çok zengindi. Bu beyi kıskanan kafirler kaleye hücum etti; ancak bir sonuç alamadılar. Bu başarısızlık üzerine Hristiyan beyi, Ança (İncili) Kilisesi papazına başvurdu. Papaz İstanbul'da bulunan gök gözlü ve kısa boylu papazın getirilmesi halinde, onun nazarının işe yarayacağını söyledi. Bu papaz bulundu ve Ardanuç'a getirildi. Hristiyan beyi, bu papaza şimdiki Naldöken Köyü, Arekler denilen yerden Ardanuç kalesine baktırdı. Papaz bakarken "ne muhkem kaleymiş ve ne sert kayası varmış" der. Bunları derdemez, kalenin duvarları yıkılır ve kalenin oturduğu sert kaya birkaç yerinden yarılır. Bu parçalanma ve yarılma sonucu buzhaneler denilen soğuk hava mağaraları oluşur."*

Ferhatlı köyünde bulunan *Ferhatlı Kalesi*nin ilk yapılışı Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Tabandan başlayarak kalenin üst kısmına ulaşan kaya içi oyma kapalı yol geçidi Ferhat ile Şirin efsanesine benzetildiği için halkın ve turistlerin ilgisini çekmektedir[30].

Kutlu Köyü Bağlık Mahallesinde bulunan kale ismini Hisarlı köyünün eski adı olan *Petoban*'dan almıştır[31].

Bulanık köyüne 6 km. mesafede bulunan Rabat Mahallesindeki Rabat kilisesi yabancı turistlerin uğrak yerlerindendir.

---

28 Elif Köse. Ardanuç'ta Türk Halk İnançları. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2017

29 Halil Erdoğan. Ortaçağda Ardanuç. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2019

30 Köse, agt

31 Köse, agt

Bunların dışında Ardanuç sınırları içinde Aydınköy Kalesi, Bereket köyü-Kilarcet Kalesi, Kapıköy Kalesi, Karsevan Kalesi, Peynirli Kalesi, Rabat Kalesi, Soğanlı Kalesi, Tütünlü Kalesi yer almaktadır[32].

İncilli köyünün yaklaşık bir kilometre doğusunda bulunan tarihi eser görünümünde kalıntılar mevcuttur. Bu kalıntıların *Ança Manastırı*na ait olduğu tahmin edilmektedir. 1992 yılında büyük oranda yerle bir edilmiş olduğu kaydedilir. Manastırın 6-7. yüzyıllarda, Arap saldırılarından önce kurulduğu ileri sürülür. Bu bilgiden hareketle Ança'nın en geç 6. yüzyılda bir yerleşim yeri olduğu söylenebilir[33].

Ardanuç ilçesinin eski merkezinde yer alan *İskender Paşa Külliyesi* cami, medrese, arasta, çeşme ve üç türbeden meydana gelmiştir[34]. Caminin güneyi ve batısında zamanla oluşan bir hazire mevcuttur. Kayıtlara göre cami, ilk defa VII. yüzyılda Hz. Osman döneminde yöreye geçici olarak hakim olan Müslüman Araplar tarafından inşa edilmiştir. Orijinal şekli bilinmeyen bu yapı Akkoyunlulardan sonra kullanılamaz hale gelmiştir. 1551'de Ardanuç Kalesini fethedip Osmanlı hakimiyetini sağlayan Erzurum Beylerbeyi Çerkez İskender Paşa tarafından 1553 yılında cami onarılarak ibadete açılmış ve buraya çeşitli gelirler vakfedilmiştir. Kapalı mekanında bulunan 1864-65 tarihli kitabeye göre bina, Süleyman Paşa'nın önderliğinde Hasan Efendi tarafından esaslı bir şekilde yeniden tamir ettirilmiştir. Rus işgali sırasında minaresi yıkılan ve bir

32 Halil Erdoğan. Ortaçağda Ardanuç. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2019

33 https://taoklarceti.home.blog/2019/07/29/anca/

34 Osman Aytekin. İskender Paşa Külliyesi. TDV İslam Ans. Cilt 22

süre depo olarak kullanılan yapı günümüzde ibadete açık olup onarıma muhtaçtır.

Moloz taşla inşa edilen yapının kuzeyinde iki katlı ahşap son cemaat yeri mevcuttur. Alt katı üç, üst katı tek bölümlü olarak ele alınan son cemaat yeri ahşap direk ve kirişlere sahiptir ve düz tavanlıdır. Alt katta solda Bağdadi olarak yapılmış, bugün Kur'an kursu olarak kullanılan bir oda vardır. Batıda sonradan yapıya bitişik halde inşa edilen Hatice Hanım Türbesi bulunmaktadır. Doğuda odanın yanında yer alan ahşap merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Üst kat üç yönden ahşap korkulukla çevrili olup dışa açıktır. Eksende görülen ve harime geçişi sağlayan kapının basık kemerli bir açıklığı vardır. Kapının etrafı silmelerle çevrelenerek dikdörtgen içine alınmış olup üstte iki kademeli bir tepelik mevcuttur. Harim güneye doğru genişleyen kareye yakın dörtgen plana sahiptir. Yapının üstü, son cemaat yerini de içine alacak şekilde üzeri alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtüdür. Ahşap tavanlı harimin ortasında dört ahşap sütunla taşınan ve kirişlere oturan 6 m. çapında ahşap kubbe vardır. Mekanı aydınlatan pencereler her cephede altta iki, üstte iki olmak üzere dörder adettir. Dikdörtgen açıklıklı ve söveli olan bu pencerelerden alt sıradakiler daha büyük ve içten yuvarlak kemerli olarak ele alınmıştır. Harimin kuzeyinde, kapının iki yanında kot farkı ile zeminden ayrılan ve ahşap korkuluklarla çevrelenen mahfiller dışında bir de üst kat mahfili bulunmaktadır. Ahşap direk ve kirişlere oturan üst katın eksende öne doğru düz çıkma yapan köşk kısmı vardır. İçte solda yer alan ahşap, dışta ise kuzeydoğu köşede mevcut taş merdivenlerle buraya çıkılmaktadır. Eksende bulunan alçı mihrap süslemesiz olup dikdörtgen çerçeve içine alınmış yarım daire şeklinde bir nişe sahiptir. Üzeri boyanmış olan ahşap minberin herhangi bir özelliği yoktur. İç mekandaki

zengin ahşap işçiliğinin yanında yapıda özellikle kubbenin de bulunduğu tavanda itinalı ve diğerlerine göre daha eski kalem işi süslemeler vardır. Kubbeyi taşıyan kirişlerin alt ve yan yüzeylerinde ve köşeliklerinde, sarı renkli zemin üzerine iki sıradan oluşan açık yeşil renklerle boyanmış baklava dilimleri, iç kısımda üçlü dairelerden oluşan kalem işi süslemeler görülmektedir. Köşeliklerinde ise çiçeklerden meydana gelen zengin kalem işi süslemelerin yanı sıra kubbe eteğinde tek sıradan oluşan çiçek dizisi yer almaktadır. Harimin kuzeybatı köşesinde duvar üzerinde bulunan ahşap minare son yüzyılda yapılmış olup beyaz yağlı boya ile boyalıdır. Silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlı minareye mahfilden çıkılmaktadır.

1553 yılında İskender Paşa tarafından yaptırıldığı kabul edilen *medrese* günümüze ulaşmamıştır. Bazı araştırmacılar, bugün caminin kuzeyinde bulunan ve bir yapının güney duvarı olduğu anlaşılan kalıntının aslında medresenin güney duvarı olduğunu kabul etmektedir. Büyük bir kısmı tamamen yıkılmış olan medresenin yerine bugün bir ev inşa edilmiştir.

Arasta, caminin 200 m. kadar uzağında yer almakta olup sokağın iki yanına sıralanan dükkanlardan meydana gelmiştir. Moloz taşla inşa edilen dükkanların önleri açık ve üzerleri beşik tonozlarla örtülüdür. Çoğu yıkılmış olan dükkanlardan sadece yedi tanesi mevcuttur.

Caminin önünde yer alan çeşmenin Yûsuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım tarafından yaptırılmış olduğu kitabesinden anlaşılmaktadır. Bu hanımın türbeye adını veren Hatice Hanım olduğu kabul edilmektedir.

Caminin batısında bulunan üç türbe iki grup halinde düzenlenmiştir. Bunlardan caminin kuzeybatı köşesinde son cemaat yerinin batı kenarını kapatan yapı Hatice Hanım Türbesi, bu türbenin güneybatı köşesinde Ali Paşa Türbesi ve

caminin batı cephesine bitişik bulunan yapı ise Süleyman Paşa Türbesidir. Üç türbe de muhtemelen XVIII. yüzyılda inşa edilmiştir.

Son cemaat yerinin batı kenarında yapıya bitişik olarak yer alan *Hatice Hanım Türbesi* diğer iki türbeden daha büyük ve muhtemelen daha erken tarihlidir. Dıştan 6,90 × 6,90 m. ölçülerinde kare plana sahip türbe pandantiflerle geçişi sağlanan bir kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat yerine bakan doğu cephesinin orta ekseninde basık kemerli ve tek ahşap kanatlı kapı açıklığı üstten yuvarlak kemerli bir niş içerisine alınmıştır. Alınlığında tarih vermeyen Osmanlıca kitabe bulunmaktadır. Güney, batı ve kuzey cephelerinde orta eksenin alt seviyesinde taş söveli ve dikdörtgen açıklıklı birer pencere, üstünde ise birer küçük yuvarlak pencere yer almaktadır. İçerisinde şahidesiz iki mezar bulunan yapıda süsleme yoktur. Yapının 1 m. kalınlığındaki duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kapı ve pencerelerde düzgün kesme taş, kubbede tuğla, cephe kaplamalarında herhangi bir özelliği olmayan moloz taş kullanılmıştır. Doğu cephesi sıvanarak badanalanmış, kubbe de betonla sıvanarak koruma altına alınmıştır. Yapının kime ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir[35]. Caminin önünde yer alan çeşmenin kitabesinde Zevce-i Yusuf Paşa ve Hatice Hanım yazmaktadır. Hatice Hanım, türbeye adını veren kişi olarak kabul edilmektedir. Bir başka yayında ise bu türbenin ismi; Sefer Paşa Türbesi olarak geçmektedir. Sefer Paşa denmesinin sebebi ise; Kitabeden Vefat-ı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa adının geçmesi (1625-1652) ile Ardanuç'ta yöneticilik yapan Ahıska Hanedanı'na ait kişilerin olabileceği söylenmektedir ve cami suyunun da sonradan Sefer Paşa tarafından getirildiği

35 Zeliha DEMİRCİ. Ardanuç İskender Paşa Camii Haziresinde Bulunan Türbeler

bilinmektedir[36]. Muhtemelen 17. Yüzyılda yaptırılmıştır. Kitabeden, hem kişi hakkında hem de türbelerin tarihlendirilmesini kolaylaştıracak bilgilere ulaşılması bakımından elimizde bulunan önemli bir kaynaktır.

Ali Paşa Türbesi, Hatice Hanım Türbesinin güneybatı köşesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Yapı dıştan 5,25 × 5,25 m. ölçülerinde kare plana sahiptir. Güney cephesinin orta ekseninde bir niş içinde yer alan tek ahşap kanatlı ve yuvarlak kemerli kapı bulunmaktadır. Batı ve kuzey cephelerinde ise birer adet dikdörtgen açıklıklı pencere yer almaktadır. İçinde mezar bulunmayan yapının üzeri pandantifle geçişi sağlanan kubbeyle örtülmüştür. Oldukça sade olan türbe, malzeme ve teknik açısından Hatice Hanım Türbesi ile aynı olup yalnızca duvarları daha incedir. Kubbesi dıştan betonla sıvanarak koruma altına alınan yapı onarıma muhtaçtır. Demirci makalesinde, türbe üzerinde herhangi bir kitabenin bulunmayışı, içinde mezarın yer almayışı ve güney duvarı önünde taştan sekinin varlığı gibi sebeplerden dolayı, türbenin türbedara ait bir mekan olabileceğini ileri sürmektedir[37]. Kaynaklarda yer alan bilgilerden Süleyman Paşa ve Ali Paşanın Ardanuç'ta hiç bulunmamış olduğu görülür. Ayrıca, türbelerde sürekli ve yasal olmayan kazılar yapılmaktadır. Yapılan bu

36 Gürcü prenslerinden Bakuçar ya da Matuçar, Kanuni Sultan Süleyman nezdinde İslamiyet'i kabul etmiş ve Sefer Paşa ismini almıştır. O bölgede kumandan olarak kalan Sefer Paşa ve oğulları Yusuf ve Rüstem, Gürcü halkının İslamiyet'i kabullerinde önemli hizmetler yapmışlardır. Bir başka rivayette Türbenin giriş kapısında adı geçen kişinin Vezir Sefer Paşa (1625-1652) olduğu ve yörede yöneticilik yapan Ahıska hanedanına mensup kişilere ait olabileceği ve türbenin XVII. Yüzyıllarda yaptırılması da söz konusudur. -Erdoğan, agt.

37 Zeliha DEMİRCİ. Ardanuç İskender Paşa Camii Haziresinde Bulunan Türbeler

kazılar sebebiyle türbeler ve içinde yer alan mezarlar büyük ölçüde zarar görmüştür.

Caminin batı duvarına bitişik olarak yer alan Süleyman Paşa Türbesi, dıştan 6,25 × 6,25 m. ölçülerinde kare planlı olup üzeri pandantiflerle geçişi sağlanan kubbeyle örtülmüştür. Yapının doğu cephesi camiyle ortak duvara sahiptir. Bu duvarın güneyinde harime açılan dikdörtgen bir pencere mevcuttur. Güney cephesinin orta ekseninde alttaki büyük ve dikdörtgen, üstteki küçük ve kare şeklinde iki pencereye karşılık batı cephesinde herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Kuzey cephesinin batı köşesinde yuvarlak kemerli niş içinde ele alınan kapı tek ahşap kanatlıdır. İçeride dört adet şahidesiz mezar olan yapı süslemesizdir. Yapı malzeme ve teknik açısından diğer iki türbeye benzerlik göstermektedir, ancak farklı duvar kalınlıklarına sahiptir. Kubbe dıştan betonla sıvanarak koruma altına alınmış olup yapı bakımsızdır.

Camandar Baba (Candar Baba) Türbesi, Ardanuç'a 12 km. uzaklıktaki Peynirli Köü yolu üzerindedir. Türbede Camandar Baba'nın mezarı olup, kimliği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak, halk bu türbeyi ziyaretgah yapmıştır[38]. Hasta ve derdi olanlar gelir, mezarın başında dua ederler, kurban kesip dağıtırlar. Bu mezarın yanında abdest alınır, niyet edilir ve uykuya yatılır. Gördüğü rüyaya göre kişinin hayatı hakkında yorum yapılır. Anlatılır ki, Camandar'da ermiş bir kadın vardır. Camandar efendi eğitimini bitirir bu köye gelir. Kadın Camandar Efendi'ye, "Gel şu akan dereye oku bakalım, suyu durdurabilecek misin?" der. Camandar efendi okur ancak su durmaz. Dindar bir adam gelir dua eder, derenin suyu durur. Kadın der ki: "Sen ilmi tam belleyememişsin Camandar Efendi." Camandar efendi tekrar ilim öğrenir ve köye döner, bu köyde vefat eder.

38 Elif Köse. Ardanuç'ta Türk Halk İnançları. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2017

Sefer Paşa Türbesi, Ardanuç yakınında Adakale (Eski Ardanuç) Köyü'ndedir. Yapım tarihi bilinmemektedir. Kapısının üzerindeki yazıtta "vefatı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa" yazılıdır. Moloz taş duvarlı türbenin içerisindeki mezarlarda herhangi bir yazıta rastlanmamaktadır. Bu türbenin yanındaki türbe de Ardanuç Sancağı Mutasarrıfı Ali Paşa'ya aittir.

İskenderpaşa Camii ve Türbeleri, Ardanuç ilçesi, Adakale mevkiinde bulunmaktadır. Yörenin ilk camisi olması açısından önem taşımakta olup günümüze sağlam olarak gelmiştir.

Arhavi Evliyaları

Arhavi civarı 1486 yılında Osmanlı İmparatorluğuna katıldı[39]. Bundan sonra Arhavi kazasına 6 hane Müslüman yerleştirilir. Yöre 1486 ve 1515 tarihli yazılarda "Laz" veya "Laz-ı Magal", 1520 ve 1554 tarihli yazılarda "Arhavi" olarak kayıtlara geçmiştir. 1486 tarihinde Lazistan kazasının merkezi olarak kabul edilen Arhavi köyünün nüfusunun tamamı Hristiyan olup, yaklaşık 181 kişiden oluşmaktaydı. Arhavi kazası 1 Nisan 1566' da Batum sancağına bağlıydı. Kazanın Batum sancağına tam olarak ne zaman bağlandığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak, 10 Mayıs 1562 tarihli bir kayıtta Arhavi'nin Batum sancağına bağlı olduğu görülmektedir. 1583 yılında Arhavi kazası kendisine bağlı Arhavi ve Eksanos nahiyeleriyle Batum sancağına bağlı bulunuyordu. 1515'te Arhavi kazasının merkezi olan Arhavi köyünün nüfusu 421'i Hristiyan ve 54'ü Müslüman olmak üzere 475'ti. 1520'de ise 411 Hristiyan, 125 Müslüman vardı. 1874'te bölgeyi gezen Rus ordusunda görevli Gürcü general Giorgi Kazbegi Peroniti köyünden iki saatlik bir yolculuktan sona Arhavi'ye ulaşmıştır. Kazbegi'nin verdiği bilgiye göre, bu tarihte Arhavi bölgesi Hopa kazasına bağlı bir nahiye ve Arhavi kasabası da bu nahiyenin merkeziydi. Bu tarihte Arhavi kasabasının nüfusu 200 haneden oluşuyordu. Arhavi nahiyesi ise, 40 köyü kapsıyordu ve toplam 3.890 hanede 20-24 bin civarında insan yaşıyordu. Arhavi nahiyesi köylerinin büyük bir bölümü Arhavi ve Vitse (Viçe) vadilerinde toplanmıştı. 1877 yılına kadar Gönye Sancağına bağlı kaldı. 93 Harbinden sonra Gönye bölgesinin Rusların eline geçmesi ile Lazistan Sancağı Trabzon'a taşındı ve Arhavi Rize'ye ilçe olarak , Fındıklı ve Hopa ise Arhavi'ye bucak olarak bağlandı. 1900 yılında Hopa ilçe oldu ve Arhavi bucak olarak Hopa'ya bağlandı. 1877 yılında ilçeyi gezen Şakir Şevket'e göre, ilçede yapılan tarımdan fazla mahsül elde edilemiyordu ve toplanan ürünler Pazar'da

39 https://tr.wikipedia.org/wiki/Arhavi

(eski ismi Atina) satılacak kadar değerliydi. Şakir Şevket, Arhavi ve Hopalıların kılıcı iyi kullanmalarıyla meşhur olduğunu yazmıştır[40]. Rüşdiye mektebinde 1898 yılında 1 muallim 86 talebe, 1903 yılında 3 muallim 81 talebe bulunmaktaydı. 23 Şubat 1915'te Hopa'yı işgal eden Rus kuvvetleri Hopa–Arhavi arasındaki uzaklığı 20 günde geçebilmiş ve 15 Mart 1915'te Arhavi'nin doğu kısmını ele geçirmişlerdi. 5 şubat 1916'da Kapisre Deresi Rus birliklerince geçilmiş ve Arhavi tamamen işgal edilmişti. Çarlık Rusya'nın yıkılması ve iç işlerinin karışıp bozulması Rusları geri çekilmek zorunda bırakmıştı. Böylece 2 yıllık bir işgalden sonra 12 Mart 1918 yılında Arhavi düşman işgalinden kurtulmuştu. Bu tarih Arhavi'de Kurtuluş Günü olarak kutlanır. 1916 yılında İttihat ve Terakki yönetimi Arhavi adı yerine Teşkilat adını önermiştir.

40 Şakir Şevket (1847 - 1878), Trabzon) Türk tarihçi, gazeteci ve şairdir. Türkçe yazılmış ilk şehir tarihi kitabı olan Trabzon Tarihi'ni yazmasıyla tanınmaktadır. Küçük yaşta babasını kaybettikten sonra dedesinin yanında büyüdü. 1876 yılında İl Genel Meclisine memur oldu ve Başkâtip Şair Ziver Efendinin yardımıyla ikinci kâtipliğe yükseldi. Göz rahatsızlığından dolayı görevinden istifa ederek İstanbul'a gitti. İstanbul'dayken gazetelerde yazarlık yaptı ve Zaptiye Nezareti Mektubi Kaleminde çalıştı. Kısa süre sonra Trabzon valiliğine ikinci kez atanan Ahmed Rasim Paşa tarafından 1878'de Trabzon'a getirildi. Trabzon'a döndükten sonra Vilayet Gazetesi başyazarlığı ve Zabtiye Nezareti Mektubi Kalemi Mümeyyizliği görevlerini icra etti. Eş zamanlı olarak Trabzon Askeri İdadisinde hocalık yaptı. Aynı yıl ölen Şakir Şevket, İmâret Mezarlığı'na, Kavak Meydanı'ndaki Kadirî Tekkesi'nin yanına defnedildi. 1877 yılında iki ciltlik Trabzon Tarihi adlı eserini yayımladı. Tarihi belgeler ve Şakir Şevket'in gezi ve gözlemlerine dayan eserde, Trabzon Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyelerin adları, demografik yapıları, önemli yerleri, sınırları ve ekonomileri hakkında kısa bilgiler vardır. Hacı Fehmi Efendi'den Arapça ve Farsça öğrenmişti. Vatanperver, geniş ufuklu, dindar ve farklı kesimlerden yüksek itibar gören biriydi.

Ancak uygulamaya geçilmemiştir. 1 Haziran 1933'te 2197 sayılı kanunun ikinci maddesine göre merkezi Rize olmak üzere Artvin ve Rize birleştirilerek Çoruh vilayeti teşkil edilmiştir. 4 Kasım 1936'da kabul edilen 2885 sayılı kanun ile merkezi Rize olan Çoruh vilayeti kaldırıldı ve Hopa merkezi Artvin olan Çoruh İline bağlandı. Böylece Arhavi'de Çoruh İli'ne bağlanmış oldu. 1946'da Musazade köyü ile Hacılar ve Çarnavut köyleri birleştirilerek bucak merkezinde Arhavi Belediyesi kuruldu. 1954'te Aşağı Kapisre ve Yemişlik köyleri Arhavi Belediyesi sınırları içine alındı. Bu tarihte Arhavi bucağı 30 köyden oluşmaktaydı. Arhavi 6324 sayılı kanunla 1 Haziran 1954 tarihinde tekrar ilçe olmuştur. Çoruh adı 15 Şubat 1956 tarih ve 6668 sayılı kanunla Artvin olarak değiştirildi. Bunun sonucu olarak Arhavi, Artvin ilinin ilçesi oldu. Islahı yapılmadan önce Kapisre Deresi günümüzdeki Çaykur çay fabrikası yanından Karadenize ulaşıyordu. Bu nedenle Kale Mahallesi tarafından bir, Musazade Mahallesi tarafından da bir olmak üzere iki şehir merkezi bulunuyordu. Bu şehir merkezlerine Melen Noğa ve Molen Noğa adı verilmekteydi. Musazade Mahallesi tarafında oturanlar Kale Mahallesi tarafına ayrıca Lağata da diyorlardı. Lağata genellikle gemici kahvehanelerinin bulunduğu yerlerdi.

Kale Mahallesi, eskiden ayrı bir yerleşmeydi. Bugünkü Güngören köyünün ortaya çıkmasından sonra, Kapistona'ya (Kale) Aşağı Kapisre, Güngören köyüne de Yukarı Kapisre (Kabisriülya) denmiştir. Bu yerleşmeler Lazca Aşağı Kapistona ve Yukarı Kapistona olarak adlandırılmaktadır. Aşağı Kapisre, 20. yüzyılın ortasına değin bir köy statüsünü korumuştur. 1950 yılında yapılan asma köprü öncesi dereden geçmek için ağaç köprüler yapılıyor ya da kayıklarla geçiliyordu. Çarmıklı Eğitim ve Kültür Merkezi'nin olduğu yerde ve Kemerköprü köyünde olmak üzere ilçede iki medrese bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde askeri kışla olan ve daha sonra ilkokul olarak kullanılan bina belediye düğün salonunun olduğu yerdeydi. Arhavi köylerinde ise yerleşim merkezi önceleri Balıklı-Ulukent ve Ortaköy'dü. Diğer köyler bu iki bölgeye bağlı

mezralardı. Şehir merkezinin mezarlığı Kale Mahallesinde günümüzdeki Ertuğrul Kurdoğlu İlköğretim Okulu arkasındaydı. Burada 200-300 yıllık mezar taşlarına rastlamak mümkündür. Şehir merkezinden köylere ulaşım için kullanılan yol Cumhuriyet Mahallesine giden yoldu. Takalarla yapılan ticaret ulaşımı genellikle Trabzon iline yönelikti. Az da olsa Giresun ve Samsun'a da ticaret amacı ile Arhavili takalar gitmekteydi. Arhavi ilçesi imara açık ilk yerleşim şekline ise 1960 yılında kavuşmuştur.

Ortacalar Merkez Camisi, Artvin'in Arhavi ilçesine bağlı Ortacalar Köyünde bulunmaktadır. 1757 yılında yapılmıştır.

Borçka Evliyaları

Uzun süre Osmanlı yönetiminde kalan Borçka 1876 tarihli "Trabzon Vilayeti Salnamesi"ne göre Lazistan sancağının Hopa kazasına bağlı Gönye (Gonio) nahiyesinin merkeziydi[41]. Osmanlıların 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Borçka Rus İmparatorluğu sınırları içinde kaldı. 1886 tarihli Rus kayıtlarına göre Borçka, Batum oblastı sınırları içinde Batun sancağının Gonio kazasına bağlı bir köydü. Borçka köyü aynı zamanda Gonio kazasına bağlı Borçka nahiyesinin de merkeziydi. Borçka nahiyesi Borçka ve Dakvara köylerinden oluşuyordu. Birkaç yıl sonra bölgeyi gezen Gürcü tarihçi Zakaria Çiçinadze, Rus ordusunda görevli İvane Caiani'nin Borçka'da Müslüman Gürcü çocuklarına Gürcüce öğrettiğini yazar[42]. İvane Caiani burada görevli olduğu sırada Gürcüce gazetelere yazılar yollamış, o dönemdeki Borçka ve çevresi hakkında geniş bilgi vermiştir. Caiani bu yazılarından birinde Borçka köyünde ve Çoruh kıyısının bazı yerlerinde yaşayanların ekmeğini yalnızca kayıkçılıkla kazandığını belirtir. Borçkalıların bir başka gelir kaynağının ise, çömlekçilik olduğunu yazar. I. Dünya Savaşı sonlarına doğru Rus ordusunun bölgeden çekilmesinin ardından Borçka, 1918-1921 arasında bağımsız olan Gürcistan sınırları içinde yer aldı. 1921'de Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgali sırasında Ankara Hükûmeti'nin Gürcistan hükümetine 23 Şubat 1921'de verdiği nota doğrultusunda Gürcü birlikleri bölgeden çekildi. Türk birlikleri genel bir harekatla Tao-Klarceti bölgesinin büyük kısmını, Artvin ve Ardahan ile Batum'u işgal etti. Ancak Türk birlikleri Giorgi Mazniaşvili komutasındaki Gürcü ordusu

41 https://tr.wikipedia.org/wiki/Borçka

42 Zakaria Çiçinadze (1853 - 1931) kendi kendini yetiştirmiş Gürcü edebiyat eleştirmeni, kitapsever, tarihçi ve kitap yayıncısıdır. Gürcistan'ın tarihi ve kültürü üzerine kapsamlı yazılar yazan Çiçinadze, Acara ve Mesheti'deki Müslüman Gürcüler arasında Gürcü edebiyatının yayılması için çalışmalarda bulundu.

tarafından Batum'dan çıkarıldı ve sadece, Borçka'nın da içinde yer aldığı Artvin ve Ardahan bölgeleri Türkiye sınırları içinde kaldı. Borçka, 7 Temmuz 1921'de aynı adlı ilçenin merkezi oldu. Borçka köyü, 1922 tarihli nüfus cetveline göre Borçka kazasının merkeziydi[43]. 26 Haziran 1926'da, Borçka kaza olmaktan çıkarılıp nahiyeye dönüştürülünce de bu nahiyenin merkezi oldu. Borçka nahiyesi sınırları içindeyse 40 köy yer alıyordu. Borçka, 28 Mayıs 1928'de yeniden ilçe merkezi haline getirildi. Artvin ilinin 1921'de Türkiye'ye bırakılmasından sonra 1922 yılında yapılan ilk tespite göre, Borçka kazasının Borçka nahiyesi merkezinde (merkez mahalle) 26 hanede, 50'si kadın ve 80'i erkek olmak üzere 130 Müslüman Gürcü yaşıyordu. 1926 nüfus sayımına göre Borçka kaza olmaktan çıkarılmış ve nahiyeye dönüştürülmüştü. Bu tarihte nahiye merkezi olan Borçka köyünde 87 hanede, 102'si kadın ve 169'u erkek olmak üzere 271 kişi yaşıyordu. 1922 ve 1926 yıllarında erkek ve kadın nüfusu arasındaki oransal fark, bir miktar erkek nüfusunun iş için Borçka köyünde istihdam edildiğini göstermektedir. Borçka köyü sonraki yıllarda genişleyip nüfusu artmış ve zamanla bir kasabaya dönüşmüştür. Son tespitlere göre kasabada 5.790'ı erkek ve 5.666'sı kadın olmak üzere 11.456 kişi yaşıyordu.

Kitabesi bulunmayan Demirciler Köprüsü yöredeki bilgilere göre; aslen aynı köyden olup, Köstence'de Valilik yapmış "Osman Paşa" tarafından, muhtemelen XVIII. yüzyılda yaptırılmıştır. Yapı tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubuna girmektedir. 33 metre uzunluğunda, 2.8 metre enindedir. Köprü gözü, iki kademeli sivri kemerle belirlenmiştir. Kemer, düzgün kesme taş, diğer yerleri moloz taşla inşa edilmiştir. Yol döşemesi moloz taştır. Her iki yöndeki korkuluk duvarları sağlamdır. Köprü günümüzdeki işlevini sürdürmektedir[44].

---

43 Kadir Çakmak. Borçka ve Çevresi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üni. 1997

Güreşen köyünde Beğlevani Deresi üzerinde beş adet eski taş köprü vardı. Bu köprülerden üçü günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan köprülerin adları sırasıyla Beğlevan Köprüsü, Suadiye Mahallesi Köprüsü ve Kesiktaş Köprüsü'dür.

Beğlevan Köprüsü veya Türkçe adıyla Güreşen Köprüsü, bir kemer köprüdür[45]. 20.9 metre uzunluğundaki köprünün genişliği 2.95 metre, kemer yüksekliği ise 8.70 metredir. Beğlevan Deresi'nin üzerindeki köprü, muhtemelen 18. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Tek gözlü köprünün kemerinin yapımında kesme taş, tempan duvarlarının yapımında ise moloz taş kullanılmıştır. Köprünün kuzeybatı ayağı dere yatağında, güneydoğu ayağı kayada konumlanmıştır. Tempan duvarı betonla sağlamlaştırılan köprü, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanmaktadır.

Suadiye Mahallesi Köprüsü veya II. Beğlevani Köprüsü, bir kemer köprüdür[46]. Beğlevan Deresi'nin üzerindeki köprü, Beğlevan Köprüsü'nden farklı olarak korkuluklara sahiptir. Tek gözlü köprünün kemerinin yapımında küçük kesme taşlar, tampon duvarlarda ise moloz taş kullanılmıştır. Kemer yükseliği 10 metre olan köprünün genişliği 2,6 metredir.

Güreşen Köyü *Kesiktaş Köprüsü*, Artvin ilinin Borçka ilçesindeki Güreşen köyünde konumlanmış tek kemerli bir kemer köprüdür[47]. 16 metre uzunluğundaki köprünün genişliği 2,4 metredir. Yapımında kesme taş ve moloz taş kullanılmış köprü bitkilerle kaplanmıştır.

Borçka sınırları içinde *Fındıklı Kalesi* bulunmaktadır.

Dikiciler Camii Borçka ilçesi'ne bağlı Çavuşlu Köyünün Dikiciler Mahallesi'nde yer almaktadır. Mihrabı üzerinde bulunan kitabesine göre 1861 tarihinde yaptırılmıştır. Cami, mahalleye ulaşım sağlayan karayolu kavşak noktasında

---

44 https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/gezilecekyer/demirciler-koyu-koprusu

45 https://tr.wikipedia.org/wiki/Beğlevan_Köprüsü

46 https://tr.wikipedia.org/wiki/Suadiye_Mahallesi_Köprüsü

47 https://tr.wikipedia.org/wiki/Kesiktaş_Köprüsü

bulunmaktadır. Yapı dıştan dikdörtgen plana sahip olup yüksek olmayan bir su basmanı üzerinde tümüyle ahşap malzeme ile tek katlı olarak inşa edilmiştir. Yapı, halihazırda ibadete açık bulunmaktadır. Baraj sularının kısmen etkisi altındadır.

Bugün Muratlı adını taşıyan köyün Türkçe kaynaklardaki adı Maradid veya Maradit'dir. Maradidi, uzun süre Osmanlı yönetiminde kaldıktan sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çarlık Rusyasının eline geçti. Gürcü idaresinin çekilmesinin ardından köy fiilen Türkiye'ye katıldı. Maradidi Türkçe olmadığı için köyün adı 1925 yılında Muradlı (sonra Muratlı) olarak değiştirildi. Bol yağmur alan ve ılıman bir iklime sahip olan Maradidi, eskiden çarşısı ve dükkanlarıyla küçük bir kasabayı andırıyordu. Muvahhid Zeki'nin verdiği bilgiye göre köyün merkezinde 15 dükkan, bir fırın ve iki kahvehane vardı. Bir vergi dairesi, polis karakolu, kız ve erkek çocuklar için iki mektebi bulunuyordu. *Muratlı Camii*, kapının üzerindeki kitabeye göre muhtemelen 1846 yılında Ahmet Usta tarafından inşa edilmiştir. Moloz temel üzerine tamamen ahşaptan yapılmıştır. Bölgedeki camilerden farklı olarak ikili kapısı olan caminin ilk kapısında dua kitabesi, ikinci kapısında ise inşaat tarihi ve ustanın adı yazan kitabe bulunmaktadır. Kitabeler 'Celi Sülüs' yazı çeşidiyle yazılıdır. Camide geometrik kompozisyonlar, nesneli kompozisyonlar ve bitkisel kompozisyonlar görülmektedir. Caminin kapı, sütun, mihrap ve mahfilinde oyma, minberinde kafesleme ve oyma, vaaz kürsüsünde çakma, kubbesinde çakma ve bağdadi vardır[48].

48 https://tr.wikipedia.org/wiki/Muratli_Camisi

Hopa Evliyaları

Hopa hakkında ilk tarihi kayıtlara, Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de Trabzon'u almasıyla rastlanmaktadır[49]. Hopa ve çevresi 1490-1512 yıllarında Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Valiliği yaptığı dönemde Osmanlı Devletine katılmıştır. Bugün sınırlarımız dışında kalan Gönye kalesinin 1509 yılında fethi ve sancak haline getirilmesi ile ilçe bu sancağa bağlanmıştır. Daha sonra 1578 yılında Lala Mustafa Paşa'nın fethiyle merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaletinin kurulması sonunda Hopa buraya bağlanmıştır. Artvin ve çevresi 1578 itibariyle, Osmanlı Devletinin daimi bir parçası haline gelmiş ve bu durum yaklaşık 250 yıl boyunca devam etmiştir. 1828 yılında başlayan Osmanlı-Rus harbi, bölgenin tarihsel durumunu yaklaşık yüz yıl boyunca derinden etkileyecek bir sürecin başlangıcına sebep olmuştur. Çarlık Rusyası ile 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması sonucu Ahıska elimizden çıkmış ve Hopa, Trabzon Eyaletinin bir sancağı olan Batum'a bağlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Kars, Ardahan, Hopa, Kemalpaşa Bucağı ve Batum Ruslara bırakılınca, ilçe ve çevresi 1878 yılı itibariyle Rize Sancağına bağlanmıştır. İlçe 23 şubat 1915 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 31 Mart 1917 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile Hopa milli sınırlarımız içerisinde kalmıştır. 14 Mart 1918 tarihinde birliklerimiz Hopa'ya girerek ilçeyi tekrar Türk topraklarına katmıştır. 1936 yılına kadar Rize'ye bağlı olan ilçe bu tarihten sonra Artvin'e bağlanmıştır. Bu tarihte ilçenin üç bucağı ve 71 köyü bulunmaktaydı. Bu bucaklardan Fındıklı Hopa'dan ayrılarak 1 Ocak 1948 tarihinde ilçe olmuştur. 1 Haziran 1954 tarihinde ise Arhavi bucağı Hopa'dan ayrılarak ayrı bir ilçe olmuştur. Bu tarihsel olaylardaki bölünme ve birleşmeler neticesinde Hopa ilçesi bugünkü halini almıştır.

---

49 Şennur Erkoca. Hopa'da Sosyal ve Dini Hayat. Rize. 2017

19. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen Sundura Mahallesi Camii yıllar itibariyle çeşitli müdahaleler görmüştür[50]. Taş yığma yapım sisteminde inşa edilen *Sundura Mahallesi camii*nde malzeme olarak ahşap, taş ve tuğla kullanılmıştır. Dış cephede yontma taş ve pencere kenarlarında kırmızı tuğla görülmektedir. Yapı zemin kat ve bir normal kattan oluşmaktadır. Cami minaresinde taş malzeme kullanılmış olup cami tek minareli ve minare tek şerefelidir. Çatı ahşap konstrüksiyona sahip dört yönde kırma çatı olup, üzeri alaturka kiremit örtülüdür. Son cemaat yeri ve minaresi yapıya sonradan eklenmiştir. Yapının ana girişi son cemaat yerindendir. Ana giriş kapısı ahşap az işlemeli ve kenarı taş kemerlidir. Kadınlar mahfili son cemaat mahfilinin üstü olup ahşap dikmelerle taşınmaktadır. Kadınlar mahfiline, girişin doğusunda bulunan merdiveniyle çıkılmaktadır. Mihrap sade kesme taş malzemeden, minber ise işlemeli ahşap malzemeden yapılmıştır. Vaaz kürsüsü orijinal olmayıp kahverengi ahşap malzemeden yapılmıştır. Tavan ahşap sade ve işlemesizdir. Harimin orta kısmını örten kubbe beyaz sıvalıdır. Restore edilen yapının genel durumu iyidir. Günümüzde aktif şekilde cami olarak kullanılmaktadır.

Sugören köyü camii ahşap tavanlı kare planlı olup kitabesine göre 1868 tarihlidir.

50 İsmet Çalık, Alemdar Bayraktar, Temel Türker. Tarihi Ahşap Çatılı Yığma Taş Camilerin Deneysel Dinamik Karakteristikleri

Kemalpaşa Evliyaları

Makriali'de günümüze ulaşan kilise kalıntılarından hareketle, buranın 16. yüzyılda Osmanlıların eline geçmesinden önce, hatta bölgede Hristiyanlığın yayıldığı 4. yüzyıldan itibaren bir yerleşme olduğu söylenebilir[51]. Makriali'nin bulunduğu yöre, erken ortaçağda Gürcü Krallığı sınırları içinde yer alırken 11. yüzyılda Karadeniz kıyısına kadar inen Büyük Selçukluların istilasına uğradı. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gürcü atabeglerin yönettiği Samtshe-Saatabago ile Guria Prensliği arasında arada bir el değiştirdi. Haziran 1367'de, Gürcü Kralı V. Bagrat ile Trabzon İmparatorluğu prensesi Anna'nın kraliyet düğünü Makriali Kilisesi'nde yapıldı. Makriali, İmereti Krallığı'na bağlı Guria Prensliği idaresindeyken, 1547'de Osmanlıların eline geçti. Osmanlıların Karadeniz kıyısında kurdukları Lazistan Sancağı içinde yer aldı. Makriyal, 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Vilayeti'nin Lazistan sancağına bağlı Gönye kazasının köylerinden biriydi. 1876 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre köy 75 haneden oluşuyordu. Köyün nüfusu ise, 180 kişi olarak verilmiştir. Salnamede belirtilmemiş olmakla birlikte bu tarihte Osmanlı idaresinin sadece erkek nüfusunu tespit ettiği bilinmektedir. Erkek sayısı kadar kadın eklenince, Makriyal köyünün nüfusunun yaklaşık 360 kişiden oluştuğu söylenebilir.

Makriali, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti tarafından Rusya İmparatorluğuna bırakıldı. Rus idaresi altında Batum sancağına bağlı Gonio kazası içinde bir köydü. 1886 sayımına göre Makriali'de 696 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun 486'sı Laz, 210'u Ermeni olarak kaydedilmişti. 1876 tarihli salnamede Ermeni nüfusa ilişkin bir kaydın olmaması, Ermenilerin Rus idaresi sırasında Makriyali'ye yerleştirilmiş olduğunu

51 https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemalpaşa_Artvin

göstermektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bölgede bulunan Rus ordusunun I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru çekilmesinin ardından Makriali, 1918-1921 arasında bağımsız Gürcistan sınırları içinde kaldı. 1921'de, Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgali sırasında Türk kuvvetleri de Makriali'nin içinde yer aldığı bölgeyi fiilen ele geçirdi. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla Makriali'nin de bağlı olduğu Artvin ile Ardahan Türkiye'ye bırakıldı. Türkçeye Makriyal olarak geçen köyün adı, Osmanlıca Türkçesi kullanılırken de Makriyal olarak yazılıyordu. Makriali köyünün adı, 1928 tarihli Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları adlı kitapta Kemalpaşa olarak da geçer. Bu kayıt, köyün adının 1928'den önce değiştirilmiş olduğunu göstermektedir.

Makriali'deki en önemli tarihsel yapı, *Makriali Kilisesi* olarak bilinen köy kilisesidir[52]. Tek nefli bir yapı olan kilise duvar resimleriyle bezenmişti. Bu duvar resimlerinden geriye sadece izleri kalmıştır. Bir kısmı bugün de ayakta olan kiliseye batı tarafından bitişik bir yapı yer alır. Deniz kıyısında yer alan kiliseye bitişik yüksekçe bu yapının deniz feneri işlevine sahip olduğu sanılır. Gürcü Kralı V. Bagrat ile Trabzon İmparatorluğu prensesi Anna Haziran 1367'de bu kilisede evlenmişlerdir. Bugüne izi kalmasa da Makriali'de bir kilisenin daha bulunduğu bilinmektedir. Kasaba sakinleri eskiden kasabada başka bir kilisenin varlığını teyit etmekle birlikte bugün kilisenin yerinin neresi olduğu bilinmemektedir. Makriyali Kilisesi veya Noğedi Kilisesi, Artvin ilinin Kemalpaşa ilçe merkezine yakın bir yerde, deniz kıyısında konumlanan orta çağdan kalma bir kilisedir. Kilisenin bulunduğu yerin Osmanlı döneminde Makriyali / Makriyal olarak adlandırılması ve buranın adının Lazca Noğedi olmadından dolayı bu adlarla anılmaktadır. Makriyali'nin adının Kemalpaşa olarak değişmesinden sonra kiliseye Kemalpaşa Kilisesi de denmiştir. Tek nefli bir köy kilisesi olan Makriyali Kilisesi, duvar resimleriyle bezenmişti. Bu duvar resimlerinden geriye sadece

52 https://tr.wikipedia.org/wiki/Makriyali_Kilisesi

izleri kalmıştır. Bir kısmı bugün de ayakta olan kiliseye batı tarafından bitişik bir yapı yer alır. Deniz kıyısında yer alan kiliseye bitişik yüksekçe bu yapının deniz feneri işlevine sahip olduğu sanılır. Gürcü Kralı V. Bagrat ile Trabzon İmparatorluğu prensesi Anna Haziran 1367'de bu kilisede evlenmişlerdir. Baedeker'in "1914 Rusyası" eski Makriyali Kilisesi'nin ilgi çekici kalıntılarından bahseder. 1969 yılında bölgeden geçen bir gezgin yolun solunda bulunan açık ve alçak yerdeki terk edilmiş kiliseden bahseder. Kilisenin, Sovyetler Birliği-Türkiye sınırındaki Sarpi köyünün 4 km kuzeyinde bulunduğunu belirti

Osmaniye Köprüsü, Artvin'in Kemalpaşa ilçesinde bulunan bir kemer köprüdür[53]. Köprünün kemer ve korkuluklarının yapımında kesme taş, yol döşemesinde moloz taş kullanılmıştır. 18. yüzyılda inşa edildiği düşünülen köprü, günümüzde yayalar tarafından aktif olarak kullanılmaktadır.

53 https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemalpaşa_Osmaniye_Köprüsü

Murgul Evliyaları

Murgul 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır[54]. Bununla birlikte, akarsu ve vadi olarak Murgul adına oldukça eski kaynaklarda rastlanır. Bugün Murgul ilçesi sınırları içinde yer alan Ereguna ve Korideti köylerindeki kiliselerin varlığı da Murgul vadisindeki yerleşim yerlerinin tarihinin Osmanlı dönemi öncesine dayandığını göstermektedir. Tarihsel Klarceti sınırları içinde yer alan Murgul Vadisi, bölgenin bilinen tarihine bakarak erken ortaçağda Gürcü Krallığı sınırları içinde yer alırken, 11. yüzyılın son çeyreğinde, Tao-Klarceti'nin diğer bölgeleri gibi Büyük Selçukluların eline geçti. Geç ortaçağda ise, Gürcü atabeglerin yönettiği Samtshe-Saatabago sınırları içinde kaldı. Osmanlıların 16. yüzyılda Samtshe-Saatabago topraklarını ele geçirince Çıldır Eyaleti'ni kurdular. Bu eyaletin sınırları içinde kalan Murgul'un adı, bu eyalete ilişkin Osmanlı kayıtlarında geçmemektedir. Uzun süre Osmanlı yönetiminde kalan Murgul vadisi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya İmparatorluğunun eline geçti. Bu savaşın sonucu olarak Murgul vadisi göç nedeniyle neredeyse boşaldı. Aradan yedi-sekiz yıl geçtikten sonra göç edenlerin bir kısmı Rus yönetimi altındaki Murgul vadisindeki köylere geri döndü. Rusların 1886 tarihli nüfus sayımında Artvin kazası sınırları içinde Murgul vadisindeki köylerin adları geçmekle birlikte, bir yerleşim birimi olarak Murgul'un adı yer almamaktadır. Osmanlı-Rus sınırı Murgul vadisinden geçiyordu. Vadideki köylerin büyük çoğunluğu Rus tarafında, birkaç köy ise Osmanlı tarafında kalmıştı. 1901 yılında Murgul Bakır Fabrikası'nın açılmasıyla bölgenin önemi artmıştır. Murgul, Rus yönetiminin sonlarında Artvin sancağının Artvin kazasında bir nahiyeydi. Bununla birlikte bu idari birim içinde Murgul adını taşıyan bir yerleşim birimi ya da köy bulunmuyordu. I. Dünya Savaşının sonlarına doğru Rus ordusunun bölgeden çekilmesinden sonra Murgul, 1918-21 yılları arasında bağımsız Gürcistan'ın sınırları içinde

54 https://tr.wikipedia.org/wiki/Murgul

yer aldı. 1921’de, Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgali sırasında, Murgul'un da içinde yer aldığı bölgeyi Türkiye fiilen ele geçirdi. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasıyla Murgul'un da bağlı olduğu Artvin ve Ardahan Türkiye'ye bırakıldı. Bundan hemen sonra Murgul, Borçka kazasına bağlı bir nahiye oldu. Bu tarihlerde Murgul nahiyesindeki köylerin önemli bir kısmında Gürcüce konuşuluyordu. Kısa bir süre sonra Borçka da nahiyeye dönüştürülünce, Murgul nahiyesi Artvin ilinin merkez kazasına bağlandı. Murgul nahiyesine bağlı bazı köyler Borçka'ya bağlandı ve Murgul sadece altı köyden ibaret bir nahiye haline geldi. Murgul nahiyeyken ilk kez 1933’te Dahiliye Vekaletinin yayımladığı *Köylerimiz* adlı kitapta bir köy olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte Murgul nahiyesinin idari merkezi *Damar* köyüydü. Murgul ise, Murgul Bakır İşletmelerine bağlı olarak ortaya çıkan yeni bir köydü. Murgul, yabancı kökten gelen yer adı olması nedeniyle 1964’te Göktaş olarak değiştirildi. 1987’de Göktaş nahiyesi Murgul adıyla ilçe ve Murgul kasabası da bu ilçenin merkezi oldu. Yeni bir yerleşme olan Murgul kasabasında herhangi bir tarihi yapı ya da kalıntı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Murgul ilçesi sınırları içinde ya da Murgul vadisindeki köylerde birkaç tarihi yapının olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri eski adıyla Korideti köyündeki kilisedir. Günümüzde tamamen ortadan kalkmış olan bu köy kilisesinde Yunanca elyazması ünlü bir İncil muhafaza ediliyordu. Bu İncil’e düşülmüş son derece ilginç Gürcüce notlar mevcuttur. Kilisenin yeri bugün bilinmemektedir. Bir başka tarihsel yapı ise, Ereguna köyündeki köy kilisesidir. Köyün merkezinde bulunan bu kiliseden geriye sadece yıkıntıları kalmıştır. Günümüze yıkıntıları ulaşan bir başka tarihsel yapı, Murgul kasabasının 600 metre güneyinde, Murgul Çayı’nın sol kıyısındaki kayalık bir tepede bulunan kaledir. Bir adet kulesi bulunan bu kaleden geriye sadece yıkıntılar kalmıştır. Bunların dışında, Muvahhid Zeki 1927’de yayımlanan kitabında, Murgul Çayı üzerinde harabe halde kemerli bir köprü bulunduğunu yazar. Murgul-Borçka yolu

üzerinde bulunan ve sadece yayaların kullandığı köprü günümüze sağlam biçimde ulaşmıştır. Yakın tarihlerde onarılmış olan köprünün ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir.

Anlatılır ki, *Molla Hamit Cana* 1460'lı yıllarda Cenevizlerin altın ve bakır çıkarttığı maden şehri Çinkathev'in (Murgul) Gogliyet (Başköy) köyünde yaşayan, saygın ve sevilen kilise papazının dokuzuncu kızından sonra dünyaya gelir[55]. 9-10 yaşlarındayken Osmanlı askerleri tarafından devşirme olarak alınıp İstanbul'a Enderun Mektebine götürülür. Zeki bir öğrenci olan Hamit (Gürcü adı bilinmiyor) hıfzını tamamlayarak hafız olur. Daha sonra Molla unvanını alan Hamit, hocaları tarafından çok sevilip cana yakın kabul edilmesinden dolayı "CANA" lakabını alarak Molla Hamit Cana adıyla anılmaya başlanır. Enderun Mektebinde Müderris olarak hizmet etmiştir. Babası Gürcü (Kartveli), annesi Laz (Megrel) olan Molla Hamit Cana Hoca kendi bölgesini de İslam'a davet etmek istediğini o dönemin şeyhülislamına söylemiş ve bu isteği kabul görmüş, eğer tebliğine icabet edilmezse İstanbul'a geri dönmesi tembihlenmiştir. Molla Hamit Cana Hoca, Gogliyet'e gelerek papaz babası ile dini münazaraya tutuşmuş, Kuran'ı Kerim'deki Meryem Suresi ile babasını ikna edip İslam'a girmesine vesile olmuştur. Kurra Hafız olduğu bilinen Molla Hamit Cana Hoca, ilk ezanı kilise kapısında okumuş ve gelen komşularını ikna ederek kısa zamanda Müslüman olmalarına vesile olmuştur.

O dönemde Derebeylikle yaşayan Lazlar ve Gürcülerin ileri gelenlerini, akraba ve hısımlarını bizzat Atina (Pazar), Viçe (Fındıklı), Arahevi (Arhavi), Maradit (Borçka), İmerhevi (Şavşat), Kobuleti (Çürüksu), Batumi (Batum), İmereti (Gürcistan'ın batı bölümünde bulunan bölgenin adı) ve Kutaisi'ye (Gürcistan'ın ikinci büyük şehri) giderek irşat etmiş, tanınmış bir ailenin çocuğu olduğundan çağrısı kolayca karşılık bulmuştur. İslamiyeti yaymaya çalışan Molla Hamit Cana Hoca

55 https://www.facebook.com/murgulkaymakamlik/posts/

Gürcülerin ilk camisini o bölgedeki Lomiket'te (Aslanlı Mah.) inşa etmiş, ilk cuma namazını burada kıldırmıştır. Daha sonra Lazlara ait camiyi de Potocur'da (Arhavi) yaptırmıştır. Ortodoks Gürcülere baskıların artması nedeniyle Gürcü ve Laz Derebeylerinin daveti üzerine o zaman Tirebizon'da (Trabzon) şehzadelik yapan Şehzade Yavuz Sultan Selim'e Molla Hamit Cana Hoca ve talebeleri rehberlik yapmıştır. Müslüman olduktan sonra 1514 Çaldıran Meydan Savaşı'nda Müslüman Gürcüler, Molla Hamit Cana Hoca'nın gayretiyle Yavuz Sultan Selim Han'a destek vermişlerdir. Gürcülerin ve Lazların önemli oranda İslam Rehberi olan Molla Hamit Cana Hoca yaklaşık 85 yaşlarında, Gogliyet Köyünde Lomiket Mahallesinde 1540'lı yıllarda vefat etmiştir. Mezarı, vefat ettiği yer olan Artvin İli Murgul İlçesinin Başköy Köyüne bağlı Arslanlı Mahallesinde bulunmaktadır.

Şavşat Evliyaları

İslam Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında denge siyaseti güderek, bölgedeki hakimiyetini devan ettiren Bagratlılar, Müslüman Türk akınlarının yoğunlaştığı dönemde (11.yüzyılın 2. yarısında), vergiye bağlanarak Selçuklulara tabi oldu[56]. Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan'ın, Çoruh bölgesini bıraktığı Emir Ebul Kasım'ın torununun adından dolayı, bu bölgedeki emirliğe, Saltukoğulları adı verildi. Söz konusu beylik döneminden Osmanlı yönetimine kadar, Artvin ve çevresi, belli aralıklarla Kıpçak Türkleri ile Gürcü, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin eline geçti. Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Sancakbeyliği sırasında, Artvin kıyı kesimi ile Batı Gürcistan'ın Osmanlı egemenliğini kabul ettiği bilinmektedir. Ancak daha sonraları bağımsızlığına kavuşan bölge; Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han'ın Gürcistan'a düzenlediği 1536-1537 harekatı sırasında tekrar ele geçirilmiş, ancak Şavşat ve Ardanuç yöresi, Atabekler yönetimine bırakılmıştı. Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'nın, 1551 yılında söz konusu Atabek yönetimlerini de egemenliği altına alması sonucu, Artvin ve çevresi tümüyle Osmanlı topraklarına katılmış oldu. Lala Mustafa Paşa'nın 1578 yılında Ahıska bölgesini Osmanlı topraklarına katmasından sonra, Şavşat'ın da içerisinde bulunduğu Çıldır Eyaleti kuruldu. 1829 yılında Çıldır Eyaletinin bir kısmının elimizden çıkması sonucu, merkezi Oltu olan Çıldır Sancağı kurulmuş ve Şavşat nahiyesi bu sancağa, bu sancak da Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır. Araştırma sahasının da içerisinde bulunduğu Çoruh boyları, 93 harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar, yaklaşık 300-350 yıl boyunca Osmanlı hakimiyeti altında kaldı. Bu savaştan yenik ayrılan Osmanlı, imzaladığı Ayastefanos Antlaşması hükümlerine göre; ödemesi gereken savaş

56 Fatih Orhan. Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Doktora Tezi. Atatürk Üni. 2014

tazminatına karşılık, Elviye-i Selase (üç liva-üç sancak) olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bıraktı. Dolayısıyla, Batum sancağına bağlı olan Şavşat da Rus işgaline girmiş oldu. Böylece yöre insanları arasında 'kara günler' olarak adlandırılan 43 yıllık esaret başladı. Bu dönemde önce Ruslar, daha sonra da Ermeni ve Gürcüler tarafından asimilasyona veya göç ettirmeye yönelik sistemli bir çalışma yürütüldü. Neticede, yöreden göç ederek ayrılan birçok aile, Anadolu'nun çeşitli yerlerine, özellikle de Kocaeli yarımadasının nüfusu seyrek köylerine yerleşti. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar süren bu işgalde, yerli halk teşkilat-ı mahsusa çerçevesinde örgütlenerek direnişe geçmiş ve zaman zaman başarıya ulaşarak işgali sona erdirmişlerdir. Ancak bunlar kısa sürmüş ve tekrar işgal başlamıştır. Nihai sonuç, Kurtuluş Savaşı'nın verildiği yıllarda, yeni Türk hükümetinin gönderdiği nota sonucunda, Gürcistan'ın bölgeyi terk etmesi ile alınmıştır. 27 Şubat 1921 tarihinde Gürcü askerlerinin bölgeden tamamen çekilmesi sonucu, yönetimi ele alması için Ardahan'dan bir heyet gönderilecekti. Ancak Sahara Dağları'ndaki yoğun kış koşullarından dolayı, Kaymakam vekili Hamşioğlu İsa Bey başkanlığındaki heyet, ancak 7 Mart 1921 günü yola çıkmış ve aynı gün Şavşat'a ulaşarak yönetimi devralmışlardır. Bu yüzden her yıl 7 Mart, ilçede kurtuluş günü olarak kutlanmaktadır. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşmasıyla da bu durum hukukileştirilmiştir. Şavşat, bağımsızlığına kavuştuğu tarihinden itibaren yaklaşık 4-5 ay boyunca Ardahan Sancağına, 7 Temmuz 1921'de Artvin Sancağının kurulması sonucu ise bu sancağa bağlanmıştır. 1924 yılında Türkiye'nin idari yapılanmasındaki değişiklik sonucu, eyaletler vilayete dönüştürülünce, araştırma sahası Artvin iline bağlı ilçe haline getirilmiştir. 1933 yılında, Artvin ilçe haline dönüştürülerek Şavşat ile birlikte Rize merkezli Çoruh iline bağlanmış; 1936 yılında ise, merkez tekrar Artvin'e taşınmıştır. 1956 yılında ilin adının Artvin olarak değişilmesi sonucu, bugünkü yapıya kavuşulmuştur.

Şavşat ilçe sınırları içinde Cvarishev Kalesi, Eskikale Köyü Kalesi, Karaağaç Kalesi, Kireçli Kalesi, Meşeli Kalesi, Parıh Kalesi, Şavşat Kalesi, Şenocak Kalesi yer almaktadır[57].

Şavşat'ta Cevizli, Erikli, Balıklı, Meydancık, Tepeköy, Köprülü ve Söğütlü köylerinde medreseler bulunmaktaydı[58].

Yıldız çalışmasında, camilerin inşasında taş ve ahşap olmak üzere iki ana malzeme kullanılmış olduğunu kaydeder[59]. Bu camilerin çoğu yığma kesme taş ve yığma moloz taş ile inşa edilirken, ahşap camilerin inşasında çantı tekniği kullanılmıştır. Süslemeler genellikle yapıların iç kısmında, kapı, mihrap, minber, vaaz kürsüsü, mahfil, sütun, tavan ve panolarda görülmektedir. Süslemelerde oyma, ajur, kalem işi, çakma, kündekari ve kazıma teknikleri kullanılmıştır. Motif ve kompozisyonlar bitkisel, geometrik, nesneli ve yazı tarzında süsleme gruplarından oluşmaktadır.

İlçe merkezindeki *Kemal Paşa Camii* Yeniköy Mahallesinde 1909 yılında kilise olarak inşa edilmiş olup üzerindeki tarihe göre 1924 yılında camie çevrilmiştir[60].

Tbeti Kilisesi ilçe merkezinden 14 Kilometre, uzaklıktaki Cevizli Köyündedir. Şavşat'ın en ünlü tarihi-turistik eseridir. Bağratlı Beylerinden Kukh Aşut tarafından 10. Yüzyılın ilk yıllarında yaptırılmıştır. Duvarlarında çok sayıda kabartma, oyma, süslemeler ile Hz. İsa ve havarilerinin

---

57 Özlem ALKAN. Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin. Doktora Tezi. Atatürk Üni. 2019

58 Özten Biton. Artvin Eğitim Tarihi (1923-2015). Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2018

59 Fatih Harun Yıldız. Artvin İli Şavşat İlçesi Camilerinde Ahşap Süslemeler. Yüksek Lisans Tezi. 19 Mayıs Üni. Samsun. 2021

60 Yasemin Eroğul. Doğu Karadeniz Bölgesindeki (Merkez Artvin ve İlçeleri) Yapılarda Bulunan Kalem İşi Bezeme Sanatı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1993

resimleri vardır. Ziyaretçilerin ilgi gösterdikleri bir mabettir. Diğer taraftan köy camii 1879 tarihli olup ahşap malzemeden yapılmıştır[61].

Rabat Kilisesi ilçe merkezinden 18 Kilometre, uzaklıktaki Köprülü Köyündedir. Halen kalıntıları mevcuttur. Her mevsimde gezilip görülebilir.

1922 tarihli nüfus cetveline göre Şavşat kazasının Merya nahiyesine bağlı olan Garkloba'da 145 hanede 1002 kişi yaşıyordu. Garkloba'nın adı 1925'te Çoraklı olarak değiştirildi. Ertesi yılki nüfus tahririne göre köyün nüfusu biraz artmış ve 1039 kişiye ulaşmıştı. Garkloba köyünün 3 kilometre kuzeydoğusunda Garkloba Kalesi yer alır. Bir kayalık tepede bulunan kale günümüze büyük ölçüde sağlam halde ulaşmıştır. Çoraklı köyünün camii 19. yüzyıla dayandırılır. Ahşap tavanlı kare planlı bir yapıdır.

Köyün 1927'den önceki eski adı Sisvet'tir. Sisvet Gürcüce olup "iğne yapraklı ağaçların çok olduğu yer", yani "ormanlık yer" demektir. Köy alanının üçte biri ormanlıktır. 1865 tarihli köy camii, ilçenin en eski camilerindendir[62].

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması uyarınca Mikeleti Türkiye'ye bırakıldı. Mikeleti 1922 nüfus cetvelinde ayrı bir köy olarak geçmemektedir. Bu tarihte Gaklobi köyünün bir mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Mikeleti Türkçe olmadığı için adı buradaki ünlü kaplıcalardan dolayı Çermik olarak değiştirilmiştir. Çermik, Çoraklı köyünün bir mahallesiyken, 1978'de bu köyden ayrılarak köy statüsü kazandı. Köy camii XIX. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir. Mikeleti'de ne zaman inşa edildiği

---

61 Yasemin Eroğul. Doğu Karadeniz Bölgesindeki (Merkez Artvin ve İlçeleri) Yapılarda Bulunan Kalem İşi Bezeme Sanatı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1993

62 Yasemin Eroğul. Doğu Karadeniz Bölgesindeki (Merkez Artvin ve İlçeleri) Yapılarda Bulunan Kalem İşi Bezeme Sanatı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1993

bilinmeyen köy kilisesinin yıkıntıları bugün köyün merkezinin 1,5 km doğusunda bulunmaktadır.

Yusufeli Evliyaları

Yusufeli bölgeye Müslümanların gelmesiyle sırasıyla Selçuklu, Saltuklu, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı yönetiminde kalmıştır[63]. 1549 yılında Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Seferleri ile Yusufeli'nin (eski ismi Kiskim) köylerinde bulunan Pertekrek Kalesi, Kiskim ve Nihah Kalelerinin fetihlerinden sonra bölgedeki hakimiyeti artan Kıpçak Türkleri, 1578 yılında Osmanlı Devletine katılmış, Hristiyanlığı terk edip Müslüman olmuşlardır. 7 Ekim 1549 tarihinde Çevreli Köyü Kalesi ile ona bağlı olan Alanbaşı Köyü ve Yokuşlu Köyü Kaleleri ikinci ve son defa fethedilmiştir.

93 Harbi sonrası Rusya hakimiyetine girmişse de, Batum Antlaşması ile Türkiye'nin parçası olmuştur. 11 Şubat 1950 tarihinde TBMM'de kabul edilen 5531 sayılı yasayla ilçe merkezinin yeri değiştirilmiştir. Yusufeli Barajı'nın hizmete girmesi nedeniyle ilçe merkezi Eylül 2022'de yeni yerleşim yerine taşınmaya başladı. Bugün toponimi ve etnografya çalışmalarıyla anlaşılmaktadır ki içlerinde eriyenler ve diğer halklarla kaynaşanlar olmakla birlikte Kıpçaklar, Yusufeli yöresinde yoğun olarak bulunmaktadırlar. Bu Kıpçak unsur Yusufeli'ne Oğuz Türklerinin aksine Horasan bölgesinden değil, Kafkasya'dan inmişlerdir. Bu yoğun Kıpçak bakiyesine Yusufeli'nden başka Gümüşhane ve Bayburt'ta da rastlanır. Yusufeli, Kıpçak Türklerinin, Gürcülerin ve az sayıda Lomların yaşadığı bir Artvin ilçesidir[64].

İlçe merkezi 16 Şubat 1950 tarihinde 6. kez taşındıktan sonra yavaş yavaş yapılaşmalar başlamıştır. İlçedeki Beton Köprü, Merkez Camii, Hükümet Konağı ve Meydanı, Ziraat Bankası, ilçenin o zamanın en önemli kent imgeleridir. Özellikle baraj faaliyetinin başladığı 2013 yılından itibaren kent

63 https://tr.wikipedia.org/wiki/Yusufeli

64 Alptekin TORUN. Batık Kentin Hatırası: Yusufeli'nin Kent Kimliğindeki Değişimler

dokusunda hızlı bir değişim hissedilmiştir[65]. İlçedeki değişim yakın zamanda ve kısa zaman diliminde olmuştur[66].

Yüzde sekseni Çoruh Nehri üzerinde inşa edilecek barajlardan sonra Yusufeli ilçe merkezi ve ilçeye bağlı 18 köy sular altında kalacaktır. Söz konusu barajlar, bölgenin ekolojik dengesini, turizm potansiyelini ve zengin tarihi-arkeolojik verilerini yok edecektir.

1870'li yıllarda Kiskim Nahiyesi (Yusufeli) dahilinde 10 Müslüman sıbyan mektebi ve 13 Hristiyan mektebi vardır. 1894 yılına gelindiğinde kaza genelinde 51 adet geleneksel ilkokul olan sıbyan mektebi, 76 Cami ve medrese mevcuttur. 1899 yılında ise 50 adet sıbyan mektebi ile 78 Cami ve medrese aktiftir. 1900 yılında cami ve medrese sayısı 60'a düşmüştür[67].

Kınalıçam Kalesi, Yusufeli'nin 25 km. güneydoğusundaki Kınalıçam köyünün yaklaşık 1 km. kadar güneyindeki Görgülü (Livasor) mahallesinde doğu-batı doğrultulu olarak uzanmaktadır[68]. 1740 m. yüksekliğindeki kalenin, güneyinden Erzurum-Yusufeli karayolu ve Oltu Çayı geçmektedir. Kale oldukça yüksek bir kayalık üzerinde çevreye ve Erzurum Artvin karayoluna tamamen hakim bir konumda

---

65 Yusufeli Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi Orman ve Su İşleri Bakanlığı DSİ Genel Müdürlüğünce yaptırılan barajdır ve temeli 26 Şubat 2013'te atılmıştır. Yusufeli Barajı Karadeniz Bölgesinde, Artvin'in 70 kilometre güney batısında, Çoruh Nehri üzerinde inşa edilmiş olup, 540 MW kurulu güç ile yılda ortalama 1,8 milyar kWh enerji üretecektir. Tesis şu anda; çift eğrilikli beton kemer kategorisinde dünyanın en yüksek üçüncü, genel kategoride dünyanın en yüksek yedinci barajı konumundadır. 2022 yılının ilk günlerinde barajda su tutulmaya başlandı. 22 Kasım 2022'de tüm inşaat çalışmaları tamamlandı. Nehir yatağındaki bazı köylerle birlikte Yusufeli ilçe merkezinin de taşınmasına neden oldu..

66 TORUN, agm

67 Hatip YILDIZ. Osmanlı Yenileşme Döneminde Yusufeli'de Eğitim

68 Veli ÜNSAL. Yusufeli Kaleleri

bulunmaktadır. Günümüzde büyük oranda hasar gören kalenin, üzerine oturduğu ana kayanın yüksekliği yaklaşık 60 m. kadardır. Ortaçağ kalelerinde sıkça görülen harç kullanılarak yapılan duvar örgüsüne sahiptir. Konumu itibari ile gözetleme kulesi olarak kullanıldığı fikrini vermektedir.

Yusufeli-Öğdem yolu üzerindeki *Bahçeli Kalesi*, Yusufeli'nin 10 km. kuzeyinde ve Bahçeli köyünün 1 km. kuzeybatısında, Derekapı mevkiinde yer almaktadır. Kalenin doğusundan Barhal çayı geçmektedir. Yüksekliği yaklaşık 700 m. olan kale, 60 m. yüksekliğindeki bir ana kaya üzerine kurulmuştur. Doğu-batı doğrultulu kalenin girişi diğer tarafları uçurum olduğundan güneydendir. Çevreye tamamen hakim bir konumda olan kale, günümüze büyük oranda sağlam olarak gelmiş kalelerdendir.

Bostancı Kalesi, Yusufeli'ne 26 km. mesafedeki Bostancı köyünün 8 km. kadar güneyindeki Ahalt Mahallesinin yakınında yer almaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu kale, 870 m. yüksekliğinde ve çevreye tamamen hakim bir konumdadır. Batısından Barhal çayı geçen kalenin, doğusunda da Barhal çayına karışan kurumuş bir dere yatağı bulunmaktadır. Kalenin batı sur duvarları büyük oranda korunmuş ise de diğer tarafları oldukça hasar görmüştür. Dik bir kayalık üzerinde yükselen kalenin duvarları, yerden yaklaşık 50 m. yüksekliğinde olan ana kayaya oturtularak yapılmıştır.

Esendal Kalesi Yusufeli'nin 30 km. kuzeyindeki Esendal köyünün yaklaşık 4 km. kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kalenin batısından Arguvan çayı geçmektedir. Üç tarafı uçurum olan kale çevreye tamamen hakim bir konumdadır.

Tekkale Yusufeli-Kılıçkaya karayolu üzerinde ve Yusufeli'ne 10 km. mesafedeki Tekkale köyünün Kaledibi mahallesinde, mahallenin hemen girişinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu kale 730 m. yüksekliktedir. Dört tarafı da uçurum olan dik bir kayalık üzerine kurulduğu için, kaleye ulaşım bulunmamaktadır.

Çevreli Kalesi Yusufeli-Kılıçkaya yolu üzerinde ve Yusufeli'nin 19 km. güneybatısındaki Çevreli köyünün 500 m. kadar güneybatısında, Meydan mahallesinde yer almaktadır. Girişi kuzeybatıdan olan 770 m. yüksekliğindeki kalenin, doğu duvarları hariç hemen hemen tüm duvarları sağlam durumdadır.

Kılıçkaya Kalesi Yusufeli'ne 22 km. mesafedeki Kılıçkaya beldesinin 4 km. kadar kuzeydoğusunda kaleboynu mevkisindedir. 1900 m. yükseltide kurulan yapı, konumu nedeniyle kaleden çok gözetleme kulesi olabileceği fikrini vermektedir.

Çiftlik Kalesi Yusufeli'nin 11 km. güneybatısındaki kale, Kılıçkaya beldesinin 6 km. kuzeybatısındadır. Yusufeli-Kılıçkaya karayolunun hemen kenarında yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultulu kalenin, hemen hemen tüm duvarları yıkılmış ve neredeyse harabe durumuna gelmiştir.

Darıca Kalesi Yusufeli'nin 35 km. güneydoğusundaki Darıca köyüne 3 km. mesafedeki Sarıtosun (Espek) mahallesinde yer almaktadır. Günümüzde kaleye ulaşım, söz konusu mahalleden sağlanmaktadır. Kale oldukça yüksek bir ana kaya üzerine kurulmuş olup çevreye tamamiyle hakim bir sırtta bulunur.

Yusufeli'nin, Yokuşlu köyünün Bağlık mahallesinde yer alan *Yokuşlu Kalesi*, 930 m. yükseltide yer almaktadır. Yusufeli-İspir sınırındaki kale Yusufeli'ne 32 km., İspir'e ise 45 km. mesafededir. Çoruh Nehri'ne yakın kalelerden biridir.

Demirkent Kalesi Yusufeli'ne 29 km. mesafedeki Demirkent köyüne 16 km. uzaklıkta ve 1730 m. yükseltide bulunmaktadır. Çevreye tamamen hakim bir noktada bulunan kale oldukça, yüksek bir anakaya üzerine kuzey-güney doğrultulu olarak yerleşmiştir. Kalenin doğuya bakan iki giriş kapısı vardır.

Demirköy Kalesi Yusufeli'ne 47 km. uzaklıktaki Demirköy'ün Eğritaş mahallesinde yer alan kale, köy yerleşmesinin içinde kaldığından fazlaca tahribe uğramıştır. Kalenin hemen kuzeyinden Eğritaş deresi akmaktadır ki kalede

bu dere yatağının vadisi üzerinde ve köy yollarının birleştiği hakim bir noktada bulunmaktadır.

Cevizlik Kalesi Yusufeli'ne 53 km. uzaklıktaki Cevizlik köyünün Bedazor Mahallesinde bulunmaktadır. Bölgede sıkça rastlanan küçük kalelerden veya gözetleme kulesi olarak adlandırılabilecek yapılardandır. Kale çevreye tamamen hakim bir konumda ve 1300 m. yükseltide yer almaktadır.

Köprügören Kalesi Yusufeli'ne 30 km. uzaklıktaki Köprügören köyünün hemen girişinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu kale, Çoruh Nehri kenarındaki kalelerden biridir. Çoruh Nehri kalenin güneyinden gelerek akışını kuzeyinden devam ettirmektedir. Köy yerleşiminin içinde kalması kalenin tahribini hızlandırmıştır.

Uçar Kilisesi Yusufeli ilçesi'ne bağlı Kirazalan Köyünün Uçar Mahallesi'nde bulunmaktadır[69]. Mahallenin içinde etrafı meyve ağaçlarından oluşan bir bahçede, sadece dış cephelerinin bir bölümü günümüze gelebilmiş orta büyüklükte bir yapıdır. Muhtemelen Ortaçağ'a aittir. Kilise hakkında herhangi bir yazıt ve bilgiye ulaşılamamıştır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

İtik Kilisesi Yusufeli ilçesi'ne bağlı Demirkent Köyü'nün İtik mezrasında yer almaktadır. Yapı, mezraya ulaşım sağlayan karayolunun üst tarafında, meyilli bir çayır içerisinde bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir yazıta rastlanmamıştır. Ancak, kilisenin yakınında yer alan mezra evinin giriş cephesine bu kiliseden getirilerek konan freskli ve Gürcüce harflerden oluşan yapı taşından anlaşıldığı kadarı ile Ortaçağ'a aittir. Planı çıkarılacak durumda değildir. Yapının kademeli şekil gösteren ön bölümü kısmen ayaktadır. Küçük bir kilise olduğu anlaşılmaktadır. Terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

Çeltikdüzü Kaya Kilisesi Yusufeli ilçesi'ne bağlı Çeltikdüzü Köyünün yakınında yer almaktadır. Üzerinde

---

69 Osman AYTEKİN. Artvİn İlİ-Çoruh Vadİsİ'ndekİ Tarİhi Yollar Ve Kültür Varliklari Yüzey Araştirmasi, 2003

herhangi bir yazıt bulunmamakla birlikte, Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kilise, köy yerleşiminin sağ yanında, kuru dere yatağının hemen yanı başında, Çoruh Irmağı'ndan yaklaşık 500 m. yukarıda bulunmaktadır.

Kervan Yolu Köprüsü Yusufeli ilçesine bağlı Demirkent Köyünün sağ üst yanından geçen Uhtihev Deresi üzerinde, derince bir vadi içerisinde bulunmaktadır. Terkedilmiş durumdadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

Havuzlu Camii-I Yusufeli ilçesine bağlı Havuzlu Köyünün Aşağı Mahallesinde yer almaktadır. Yapı, mahalleye ulaşım sağlayan karayolunun kenarında, kuzey-güney doğrultusunda meyilli arsa üzerinde, mahalle içinde bulunmaktadır. Doğu cephesine yakın yerde, köyde çokça rastlanan su havuzu vardır. Mahfile üstten geçiş sağlayan kapı alınlığındaki Osmanlıca yazıtına göre caminin 1796 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Havuzlu Camii-ll Yusufeli ilçesine bağlı Havuzlu Köyünün Yukarı Mahallesinde yer almaktadır. Yapı, mahalleye ulaşım sağlayan karayolunun kenarında düz bir arsa üzerinde bulunmakta olup güneybatı köşesinde şadırvanı, kuzeydoğu köşesinde minaresi ve son cemaat yeri ile irtibatlandırılmıştır. Harime giriş sağlayan kapı alınlığındaki Osmanlıca yazıta göre 1838 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Bostancı Camii Yusufeli ilçesi'ne bağlı Bostancı Köyü'nün Bukaze (Yongalı) Mahallesinde yer almaktadır[70]. Cami, harime giriş sağlayan kapı alınlığındaki Osmanlıca kitabesine göre 1852 yılında yaptırılmıştır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda meyilli arazinin düzeltilmesiyle elde edilen bir arsa üzerinde bulunmaktadır. Doğu cephesi yarısına kadar toprağa gömülüdür. Cami, ahşap ve taşın uyumlu kullanımı ile tek katlı, tek minareli ve sonradan saca dönüştürülen kırma çatıya sahiptir. Cepheleri yatay ahşap hatıllarla desteklenen derzli moloz taştan oluşan kireç örgüye sahiptir. Kuzey

70 Osman AYTEKİN. Artvİn İlİ-Çoruh Vadİsİ'ndekİ Tarİhi Yollar Ve Kültür Varliklari Yüzey Araştirmasi, 2003

tarafında alt kısmı sadece doğu duvarı kapalı, üst kısım ise tümüyle kapalı tutulmuş, ahşaptan iki katlı son cemaat yeri vardır. Halihazırda ibadete açık olan cami, orijinal dokusunu büyük ölçüde koruyan ve özellikle zengin ve özgün oyma tekniğiyle işlenmiş ahşap süslemeleri ile dikkat çeken önemli bir yapıdır. Baraj sularının üst kotunda yer almaktadır.

Balcılı Camii Yusufeli ilçesi'ne bağlı Balcılı Köyü'nün Camili Mahallesi'nde (Balh) yer almaktadır[71]. Cami, doğu cephesinin kuzeye yakın duvar içine yerleştirilen ve zor okunabilen yazıtına göre 1828 yılında yaptırılmıştır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda meyilli bir arsa üzerinde bulunmakta olup güney cephesine yamandırılmış basit işçilikli medreseye sahiptir. Çevresinde mahalle evleri bulunmaktadır. Çığ felaketi sonucu yıkılmış olan cami keresteleri yeni yapılan caminin tavanında kullanılmış, eksik kalan kısımların köylüler tarafından samanlıklar, serenderler ve ambarlar bozularak 1855 yılında Arhavili ustalar tarafından tamamlanmıştır.

Bıçakçılar Camii (Hasan Efendi Camii) Yusufeli ilçesine bağlı Bıçakçılar Köyünün Cami Mahallesi'nde yer almaktadır[72]. Cami, harime giriş sağlayan kapı çerçevesinin üst kısmına konan Osmanlıca yazıta göre 1890 tarihinde Hasan Efendinin girişimleriyle yaptırılmıştır. Sonradan konan minare kaidesindeki Türkçe levhaya göre ise H. 1321 tarihi verilmektedir. Günümüzde kaldırılmış olan ve camide bulunan başka bir Türkçe levhada ise yapım tarihi H. 1318 gösterilmektedir. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda oldukça meyilli bir arsa üzerinde, mahalleye ulaşım sağlayan karayolunun üst yanı başında bulunmaktadır.

Taşkıran Medresesi Yusufeli ilçesine bağlı Taşkıran Köyünün Özenli Mahallesinde yer almaktadır[73].Yapı, 1968'de yenilenen 1851 tarihli köy camisinin yanında düz bir alan

---

71 Osman AYTEKİN. Artvİn İlİ-Çoruh Vadİsİ'ndekİ Tarİhi Yollar Ve Kültür Varliklari Yüzey Araştirmasi, 2003

72 Osman AYTEKİN. Artvİn İlİ-Çoruh Vadİsİ'ndekİ Tarİhi Yollar Ve Kültür Varliklari Yüzey Araştirmasi, 2003

üzerinde bulunmaktadır. Medrese, yuvarlak ve düz atkı taşlı giriş kapısının alınlığında bulunan kitabesine göre 1901 tarihinde yaptırılmıştır. Halihazırda yapının üst katı yaz aylarında Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. Girişin üst tarafındaki hazirede tarihi nitelikte mezar taşları bulunmaktadır. Yörede, Osmanlı'dan günümüze gelebilmiş tek medrese özelliğini taşımaktadır.

73 Osman AYTEKİN. Artvİn İlİ-Çoruh Vadİsİ'ndekİ Tarİhi Yollar Ve Kültür Varliklari Yüzey Araştirmasi, 2003

Kaynakça

Makale

1. Metin Tuncel. Artvin. TDV İslam Ans. 3. Cilt
2. Osman Aytekin. İskender Paşa Külliyesi.TDV İslam Ans.Cilt 22
3. Osman AYTEKİN. Artvİn İlİ-Çoruh Vadİsİ'ndekİ Tarİhi Yollar Ve Kültür Varliklari Yüzey Araştirmasi, 2003
4. Osman Aytekin. Zeytinlik Camii ve Türbeleri. TDV İslam Ans. Cilt 44
5. Faruk TAŞKIN-Ali İrfan KAYA. 1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı
6. Zeliha DEMİRCİ. Ardanuç İskender Paşa Camii Haziresinde Bulunan Türbeler
7. Veli ÜNSAL. Yusufeli Kaleleri
8. Alptekin TORUN. Batık Kentin Hatırası: Yusufeli'nin Kent Kimliğindeki Değişimler
9. Hatip YILDIZ. Osmanlı Yenileşme Döneminde Yusufeli'de Eğitim
10. Rahmi ÇİÇEK. Cumhuriyetin İlk Yluarında Artvin Viuayetinin Sosyo-Ekonomik Durumu
11. Seyfi BAŞKAN. Artvin Deriner Barajı Suları Altında Kalan Bazı Tescilli Tarihi Yapıların Koruma ve Sürdürülebilirlik Uygulamaları
12. Baraj Yapımı Nedeniyle Yeri Değiştirilen Yerleşmelere Örnek: Oruçlu Ve Zeytinlik Köyleri (Artvin)Fatih ORHAN*Yaşar GÖK
13. Cemil Aksu. Artvin Ermenilerine Ne Oldu?
14. İsmet Çalık, Alemdar Bayraktar, Temel Türker. Tarihi Ahşap Çatılı Yığma Taş Camilerin Deneysel Dinamik Karakteristikleri

Tez

15. Yücel Şimşek Çelik. I. Dünya Savaşından Milli Mücadeleye Artvin (1914-1921). Yüksek Lisans Tezi. Kafkas Üni. Kars. 2011
16. Mehmet Tuncer Rızvanoğlu. Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2003
17. Elif Köse. Ardanuç'ta Türk Halk İnançları. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2017
18. Halil Erdoğan. Ortaçağda Ardanuç. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2019
19. Özlem ALKAN. Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin. Doktora Tezi. Atatürk Üni. 2019
20. Gaye KURT. Tarihi Süreçte Artvin. Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2022
21. Özten Biton. Artvin Eğitim Tarihi (1923-2015). Yüksek Lisans Tezi. Artvin Çoruh Üni. 2018
22. Şennur Erkoca. Hopa'da Sosyal ve Dini Hayat. Rize. 2017
23. Muhammed Enes Canöz. Artvin'deki bir grup Orta Çağ Bagratlı Dönemi Kilise Mimarisinde Bizams Etkileri. Yüksek Lisans Tezi. 19 Mayıs Üni. Samsun. 2019
24. Gülseda Tiryaki. Anadolu'da 9-13.Yüzyıla Tarihlenen Selçuklu Türbeleri İle Bazı Gürcü Kiliselerinin Yüksek Kasnaklı Örtü Sistemleri Hakkında Tespitleri: Kars-Erzurum-Ahlat Ve Artvin Örneği. Yüksek Lisans Tezi. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi. 2019
25. Tahsin Korkut. Artvin'deki İşhan Ve Cevizli (Tbeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri. Yüksek Lisans Tezi. Van-2010
26. Hakan Işık. Kişilik Ve Dindarlık İlişkisi (Artvin İli Örneği). (Yüksek Lisans Tezi). T.C. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. Rize. 2018

27. Osman Aytekin. Artvin'deki Mimari Eserler. Doktora Tezi. 100. Yıl Üni. Van. 1996
28. Doğukan Demirel. Artvin'de Rus Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üni. Bursa. 2020
29. Fatih Harun Yıldız. Artvin İli Şavşat İlçesi Camilerinde Ahşap Süslemeler. Yüksek Lisans Tezi. 19 Mayıs Üni. Samsun. 2021
30. Fatih Orhan. Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Doktora Tezi. Atatürk Üni. 2014
31. Yasemin Eroğul. Doğu Karadeniz Bölgesindeki (Merkez Artvin ve İlçeleri) Yapılarda Bulunan Kalem İşi Bezeme Sanatı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1993

WEB

32. https://tr.wikipedia.org/wiki/Borçka
33. https://tr.wikipedia.org/wiki/Arhavi
34. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemalpaşa_Artvin
35. https://tr.wikipedia.org/wiki/Makriyali_Kilisesi
36. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemalpaşa_Osmaniye_Köprüsü
37. https://tr.wikipedia.org/wiki/Murgul
38. https://tr.wikipedia.org/wiki/Yusufeli
39. https://www.facebook.com/murgulkaymakamlik/posts/
40. https://tr.wikipedia.org/wiki/Muratli_Camisi
41. https://tr.wikipedia.org/wiki/Berta_Köprüsü
42. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/gezilecekyer/demirciler-koyu-koprusu
43. https://tr.wikipedia.org/wiki/Beğlevan_Köprüsü
44. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kesiktaş_Köprüsü
45. https://tr.wikipedia.org/wiki/Suadiye_Mahallesi_Köprüsü
46. https://taoklarceti.home.blog/2019/07/29/anca/